

บทที่ 3

รสวรรณคดีในบทละครเรื่อง อิเหนา และ รามเกียรติ์

พระราชนิพนธ์บทละครในเรื่อง **อิเหนา** และ **รามเกียรติ์** เป็นบทละครที่ทรงคุณค่าทางวรรณศิลป์ของวรรณคดีไทยซึ่งมีจำนวนครั้งการปรากฏของรสวรรณคดีมากและมีรสวรรณคดีปรากฏเกือบครบทุกรสดังนี้

พระราชนิพนธ์บทละครใน เรื่อง “อิเหนา”

บทละครใน เรื่อง **อิเหนา** พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นบทละครที่มีความดีครบองค์ห้าของบทละคร คือ ตัวละครงาม ร่าเริง ร้องไพเราะ พิณพาทย์ไพเราะและ กลอนไพเราะงดงาม ทั้งได้รับยกย่องจากรสวรรณคดีสโมสรว่าเป็น “ยอดของบทละครรำ” (สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต, 2552) บทละครพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ปรากฏเกือบจะครบทุกรส โดยมีจำนวนครั้งการปรากฏของรสวรรณคดีทั้งหมด 759 ครั้ง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ศฤงคารรส

บทละครเรื่อง **อิเหนา** มีศฤงคารรสโดดเด่นมากกว่ารสวรรณคดีอื่น ๆ มีจำนวน 209 ครั้ง จากจำนวนรสวรรณคดีที่ปรากฏทั้งหมด 759 ครั้ง ประกอบด้วยความรักระหว่างบิดามารดากับบุตรหลายคู่ ได้แก่ ความรักของท้าวกะหมังกุหนิงกับวิหยาสะก่า ท้าวกูเรปันกับอิเหนา ท้าวดาหาและประไหมสุหรีกับบุษบาและสี่ะตรา นางนิหลาอะตากับอิเหนาและวียะดา ท้าวหมันหย้าและประไหมสุหรีกับนางจินตะหรา ท้าวมะงาดากับนางดะราหวัน นอกจากนี้ยังปรากฏความรักของบิดามารดาบุญธรรมที่มีต่อบุตรบุญธรรม ได้แก่ ความรักของท้าวประมอดันและประไหมสุหรีกับอุณากรรณ ท้าวกาหลังและองค์ศรีปีตหราชกับอุณากรรณ

ดังตัวอย่างท้าวกะหมังกุหนิงแสดงความรักความหวังใยพระโอรสคือวิหยาสะก่า (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 214)

เมื่อนั้น
จึงตรัสแก่มอหลงวทั้งปวงนั้น
อันอาการกิริยาน่าสงสัย
กันแต่ครวญคร่ำละล้าละลัก
ท่านจงพิเคราะห์ดูให้รู้แท้
แม้ลูกเราเคลื่อนคลายหายโรค

ระตูผู้ผ่านไอศวรรย์
จงช่วยกันแก้ไขพระลูกรัก
จะเจ็บปวดเป็นไฉนไม่ประจักษ์
กันแสงซบพักตร์ไม่พุดจา
จะเป็นใช้อะไรแน่เร่งรักษา
เงินทองเสื้อผ้าจะรางวัล
(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ความรักของพระมารดาที่มีต่อพระโอรส คือนางนิลลาระตาประไพหมesuaหรีกูเรปันที่มีต่อ
อิเหนาพระโอรส เมื่อนางทราบข่าวว่าอิเหนาป่วยมาหลายวัน นางก็รีบเสด็จมาหาพระโอรสด้วย
ความห่วงใย (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 953 – 954)

โอ้อ่าลูกรักของแม่เอ๋ย
แสนเวทนาเป็นพันไป
คนทั้งหลายเขามีคู่แล้ว
แต่ลูกนี้แลให้เกิดกสียูก
ครั้นว่ามาพบกันเข้า
ตรัสพลางทางรำกันแสงทรง

กรรมสิ่งใดเลยมาขัดให้
เกิดมาเมื่อได้ความทุกข์
ก็ฝ่องแผ้วปริดีเปรมเกษมสุข
จากเมืองที่ยวบุกป่าดง
กรรมเจ้าทำไว้มามากสง
ทั้งสององค์กอดกันรำพันไป
(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ส่วนความรักของท้าวดาหาและนางดาหราวาตีประไพหมesuaหรีกูเรปันที่มีต่อพระโอรสสียะตรา เห็น
ได้จากการแสดงความใส่พระทัย ความห่วงใย (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546,
หน้า 678 – 679)

เมื่อนั้น
ทั้งประไพหมesuaหรีกูเรปัน
สองพระองค์ทรงแสนพิศวาส
ครั้นจะทานทัดขัดไว้
จำเป็นจึงจำอนุญาต
อย่าช้านักแต่สักสามวัน

พระองค์ทรงภพดาหา
ฟังโอรสลาไปเล่นไพร
มิใคร่จะให้คลาดคลาได้
จะเศร้าสร้อยน้อยใจจาบัลย์
เจ้าจะไปประพาสไพรสันต์
แล้วรีบจรจรลกลับมา
(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ด้านความรักของบิดามารดาบุญธรรมที่มีต่อบุตรเลี้ยงในเรื่องนี้ เช่น ความรักของท้าวประมอดันกับประไหมสุหรีที่มีต่ออนุภรรยา (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 480)

เมื่อนั้น	ระดูประมอดันเกษมศานต์
เสนาหาอนุภรรยาภุมาร	เปรียบปานดังดวงนัยนา
ให้แต่งสมโภชทำขวัญ	ทั้งสามคืนสามวันพรรษา
แล้วประทานเครื่องทรงอลงการ	เงินทองเสื้อผ้ามากมี
ทั้งช้างม้าข้าคนชายหญิง	ทุกสิ่งสารพันถ้วนถี่
ประทานวังดาหาป่าตี	ตำแหน่งที่ลูกหลงแต่ก่อนมา
แล้วให้เรียนรู้การณรงค์	สำหรับองค์พระโอรสา
อันสองพี่เลี้ยงกัลยา	พระเมตตารักใคร่ให้ปัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ด้านความรักของบุตรที่มีต่อบิดามารดา ที่ปรากฏเห็นได้คือ ความรักของนางจินตะหราวาตีต่อท้าวหมั่นหย้าและประไหมสุหรีผู้เป็นพระบิดาพระมารดา ดังจะเห็นว่านางเชื่อฟังพระบิดาพระมารดาที่ต้องการให้นางคืนดีกับอิเหนา (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 965)

เมื่อนั้น	โคมยงองค์นางจินตะหราวา
ได้ฟังสองกษัตริย์ตรัสมา	กัลยาสงสารพันทวี
อสุชลคลั่งคลอนัยน์เนตร	แสนทุกข์แสนทเวษหมองศรี
ความรักพระชนกชนนี	กลัวที่จะอาวรณ์ร้อนพระทัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

บทละครในเรื่อง **อิเหนา** ยังแสดงความรักระหว่างสามีภรรยา ได้แก่ ความรักของอิเหนากับบุษบา อิเหนากับจินตะหราวาตี ความรักของนางดรสาักกับบุศลินหา อิเหนากับมาหารัศมี อิเหนากับสการะวาตี อิเหนากับกันจะหนา สียะตราภักวิยะดา สียะตราภักคระราหวัน สังคามาระตากับนางกุสุมา เป็นความรักในลักษณะอารมณ์ต่าง ๆ กัน

ลักษณะหนึ่งคือความรักที่แสดงออกด้วยความมีใจรักมั่นคงต่อกัน ดังเช่นนางดรสาที่มีความจงรักภักดีต่อพระสวามี คือ บุศสิหนา หลังจากที่บุศสิหนาต่อสู้กับอิเหนาและพลาดท่า ถึงแก่สิ้นชีพิตักษัย ในงานพระศพ นางดรสาคร่ำครวญแสดงความรัก ภักดีโดยยกกริชขึ้นเหนือหัว อธิษฐานให้เกิดมาคู่กันอีก เสร็จแล้วนางจึงกระโดดเข้ากองเพลิงสิ้นพระชนม์ตาม (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 128)

ครั้นครบคำรบสามรอบ
จึงชักเอากริชภูวไนย
กันแสงพลางทางสมาลาธิกรณ
ด้วยกายกรรมแลวจี
ประการหนึ่งซึ่งข้าสูจริต
เดชะความสัตย์ของข้านั้น
ขอให้ได้พบสบประสงค์
ให้ร่วมสุขร่วมทุกข์ร่วมฤทัย

นบนอบน้อมมองค์ลงกราบไหว้
มาทูลไว้เหนือเกล้าเมาลี
ภุทธอย่าได้เคืองบพศรี
ขอย่ามีเวราผูกพัน
ผู้ตายมิได้คิดบิดผัน
แม้ทรงธรรมจะตกไปแห่งใด
บำเรอบาทบงสูงจึงได้
อย่าให้รู้นิราศคลาดคลา
(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เมื่อมิสาระบันหยีเกี่ยวแห่นางตีหลาอรสา แต่นางปฏิเสธด้วยความรัก ความซื่อสัตย์ต่อพระสวามี ดังบทประพันธ์ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 758)

อย่าเอยอย่าว่า
โง่โดยไอศูริย์ไม่ปุ่นปอง
ถึงมาตรไม่พบกับสวามี
ผู้ตายไม่เสียดายชีวลัย

ข้าไม่ปรารถนามีผิวสอง
จะเที่ยวท่องสัญจรอนไพร
จะยินดีชายอื่นอย่าสงสัย
ว่าแล้วทรมาวัยก็ไศกา
(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ด้านความรักของอิเหนาที่มีต่อนางจินตะหราวาตี อิเหนารักและหลงใหลนางมากเฝ้าแต่คิดถึงคะนึ่งหาดตลอดเวลาแม้ยามนอนก็เฝ้าคิดถึงแต่นาง หลงลืมตัวขับกลอนชมความงามของนางจินตะหรา ดังบทประพันธ์ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 82)

ดวงเอยดวงยิวา
 นวลละอองผ่องพักตร์ผิวพรรณ
 งามเนตรดั่งเนตรมฤคมาศ
 อรชรอ่อนแอ้นดั่งกินริน
 แต่เห็นน้องก็ต้องหุทัย
 แสนทุกซ์ระทมตรมตรอม
 ใ้อ้วยาหทัยของพี่เอย
 พระชมสไปบางต่างโฉมยง

งามอย่างนางฟ้ากระยาหงัน
 ดั่งบุหลันทรงกลดหมดมลทิน
 งามขนงวงวาดดั่งวงศิลป์
 งามลื่นทุกสิ่งพริ้งพร้อม
 พิสมย์ไม่วายหวังถนอม
 จนผ่ายผอมผิรูปร่าง
 เมื่อไรเลยจะได้ดังประสงค์
 เอนองค์ลงบรรทมหลับไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ด้านความรักความผูกพันที่เฝ้าแต่คิดถึงกันตลอดเวลา ดังเช่นอิเหนาเมื่อได้พบกับนาง
 จินตะหราวาตี พอจะจากนางไปก็ใจหาย ห่วงหาอาวรณ์ไม่ยอมไป (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ
 หล้านภาลัย, 2546, หน้า 81)

ครั้นออกมานอกทวารวัง
 ตั้งแต่แลตะลึงจนลับตา
 ใ้อดวงยิวายาใจพี่
 จะทุกซ์ถึงคะเนิงนางไม่ว่างเว้น

เหลียวหลังดูปราสาทจินตะหรา
 ยิงเปลี่ยวเปล่าวินญาณ์เยือกเย็น
 แต่นั้นน่าน้ำจะมาเห็น
 ด้วยจำเป็นจำใจไคลคลา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ส่วนความรักของอิเหนาที่มีต่อบุษบา ได้แสดงให้เห็น คือ แม้ยามนอนอิเหนายังเฝ้าคิดถึง
 แต่บุษบาตลอดเวลา ดังเช่นบทกลอน (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 417)

ทอดองค์ลงกับที่ไสยาสน์
 พระแผ่ม่านสุวรรณอันเรืองรอง
 ทรงกลดหมดเมฆบริสุทธิ
 ยิ่งคิดติดต้องอารมณ์เดือน
 ยอกรกายพาดนลาภไว้
 ดังศรศักดิ์ปักทรวงตราตรีง
 ลมหวนอวลกลิ่นสุมาลย์มา

ร้อนราชฤทัยหม่นหมอง
 ผันพักตร์สู่ส่องแสงเดือน
 นวลละอองน้องนุชละม้ายเหมือน
 แสนสวาทไม่เคลื่อนคลายคะเนิง
 ห้วนห้วนฤทัยถวิลถึง
 ปี่มประหนึ่งจะลั่นสมประดี
 จับกับกลิ่นผ้าสไบศรี

หอมตลบอบซาบอินทรีย์
 ใ้อ้วงยิวหาของพีเอย
 ร่านร้อนรัญจวนถึงนวลอนงค์

แต่เฝ้าดมหม่อมคลี่คลุมองค์
 เมื่อไรเลยจะได้ชมสมประสงค์
 รำพึงตะลึงหลงจนหลับไป
 (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ความรักที่แสดงออกด้วยการเกี่ยวพาราสีและลงเอยด้วยบทอัศจรรย์ระหว่างอิเหนากับบุษบา (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 442 - 443)

ขวัญเอยขวัญตา
 ไม่ลวงล่อโลมเลียมให้เกรียมตรม
 ซึ่งทำการหาญหักเพราะรักใคร่
 พึ่งจะสมปรารถนาครานี้
 ถึงชีวิตจะเจียนจากร่าง
 ว่างพลางโอบอุ้มอรไท
 เอนองค์ลงแอบแนบน้อง
 คลึงเกล้าเข้ายวนสำรวลรมย์
 กรกอดประทับแล้วรับขวัญ
 ฤดีดาลชานจับเนตรพราย
 ฟ้าลั่นครันครันคำรนเสียง
 ซุ่มคลุ้มดวงพระสุริยา
 รามสุรขำวางขวานทะยานไฉ่
 หมายมิ่งชิงช่วงดวงวิเชียร
 พระพิรุณร่วงโรยโปรยต้อง
 ขยายแย้มผกาสุมาลี
 สององค์ปรีดีเปรมเกษมสันต์
 ต่างแสนเสน่หากว่าชีวิต

อนิจจาใจจริงทุกสิ่งสม
 อย่าปรารมภ์เหตุภัยเทวี
 จนได้ถูกถือถึงมือพี่
 สุดที่จะเงือดงดอดใจ
 จะอิงแอบแนบนางให้ได้
 ขึ้นไว้เหนือटकสะพักชม
 เชนปรางพลางประคองสองสม
 เกลียวกลมสมสวาทไม่คลาดคลาย
 อย่าตระหนกอกสั้นนะโฉมฉาย
 ดังสายสุนีวาบปลาบตา
 ก้องสนั่นสำเนียงในเวหา
 เมฆลาล้อแก้วแววเวียน
 ว่องไวเลี้ยงลัดจวัดเฉวียน
 หันเหียนเวียนนวิงเป็นลึงคลี
 มณฑาทองทิพรสสดศรี
 ภูมรีภิรมย์ชมชิด
 ดังได้เสวยสววรรค์ชั้นดุสิต
 สมคิดเปลิดเปลินเจริญใจ
 (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

บทละครเรื่อง **อิเหนา** เสนอความรักระหว่างพี่กับน้องแท้ ๆ ตลอดจนพี่น้องที่เป็นเครือญาติวงศ์วานเดียวกัน ดังเช่น อิเหนากับวियะดาที่มีความรักความห่วงใยต่อกัน คอยดูแลให้น้องมีความสุขโดยพาน้องไปเที่ยวเล่นชมหมู่ปลา (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 498)

ลมดีพระก็ใช้ใบไป	พระอุ้มองค์อรไทชนิษฐา
ขึ้นนั่งยังทำยเกตรา	ชมหมู่มีจฉาในสายชล
พิมทองล่องลอยแลคล้า	วาฬผุดพ่นน้ำดังฝอยฝน
ฉนากฉลามว่ายตามวน	โถมาน้ำคนนทรี
พระชี้ชมศิลาปะการัง	ที่เขียวดังมรกตสดสี
ที่ลายคล้ายราชาวดี	แดงเหลืองเลื่อมสีเหมือนโมรา
บ้างปริ่มน้ำรำไรโคลจับ	งอกสลับกับกัลปังหา
ชมพลาจแล่นเลียบเกาะมา	หมายมุ่งมะละกาธานี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ความรักระหว่างพี่น้องร่วมเครือญาติวงศ์วานเดียวกัน โดยเฉพาะอิเหนากับวियะดาที่จะมีปรากฏให้เห็นความรักของทั้งสองคน ดังในตอนที่วियะดาพบอิเหนาก็นึกถึงไปประทับอยู่กับอิเหนาจนไม่ยอมกลับตำหนัก ดังเช่นบทกลอน (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 311)

แล้วมาเขยชมพระเชษฐา	จะไปเล่นอยู่ซ้าก็หาไม่
กลางคืนก็ไม่เข้าไป	บรรทมด้วยทำวไทที่ในวัง
ลิมชนกชนนีพี่นาง	ของเล่นต่างๆมาแต่หลัง
เวลาเฝ้าเข้าไปแต่ละครั้ง	แล้วกลับมายังพระพี่ยา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

กรณารส

บทละครใน เรื่อง “อิเหนา” มีการปรากฏของกรณารสจำนวน 131 ครั้ง จากจำนวนรสที่ปรากฏทั้งหมด 759 ครั้ง ลักษณะของอารมณ์ที่ปรากฏ คือ อารมณ์ความเศร้าโศก ความทุกข์ทรมานกายและใจ

ดังเช่นเมื่ออิเหนาถูกทำวถูเรปั่นบังคับให้เสด็จกลับบ้านเมือง อิเหนาไม่อยากจะกลับ เพราะหลงรักนางจินตะหรา แต่กัซัดคำสั่งพระบิดาไม่ได้ จำต้องจากนางจินตะหรา ด้วยความเศร้า โศกเสียพระทัยคิดถึงนาง (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 89)

เมื่อนั้น	พระโคมยวงวงศ์สัญญาแด่หว่า
แต่จากเขาวมาลย์ช้านานมา	ไม่วายถวิลหาอาลัย
ยามเข้าไสยาในราตรี	ยิ่งทิวทุกข์ทนหม่นไหม้
บรรทมเซยชมแต่สไบ	แทนองค์อรุททุกเวลา
โอ้อวยหาหย็ของพีเอย	เมื่อไรเลยจะได้เห็นหน้า
ยังมีทันสู่สมภิรมยา	เวราสิ่งใดให้ไกลกัน
แม้ข้าอีกสักห้าราตรี	เห็นทีจะได้ดั่งไฟฝัน
พระรำลึกตรึกตราจาบัลย์	แสนวิโยคโศกศัลย์ไม่เคลื่อนคลาย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

อีกตอนหนึ่งของเรื่อง que แสดงอารมณ์เศร้าของอิเหนาที่เกิดขึ้นจากความรักความห่วงใย นางบุษบาเมื่อต้องจากนางเพราะต้องเข้าเฝ้าทำวดาหาเพื่อมิให้พระองค์สงสัยตนเกี่ยวกับการลักพาตัวนางบุษบา (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 459)

ไก่อั้นกระชั้นเสียงดูเหว่าแว่ว	รุ่งรางสว่างแล้วนะแก้วพี่
จำใจจำพรากจากจรัล	โคมตรอยู่จดีพี่ขอลา
นี่กคะนึ่งถึงฝันยิ่งพรันใจ	เหมือนจะไม่ได้คืนมาเห็นหน้า
พระแข็งขึ้น ฝันใจโคลคลา	เสด็จมาจากแทนบรรทมใน
ให้กำสรดระทระทวยองค์	มิใคร่เดินดำรงไปได้
เหลียวหลังสั่งความนางทราวมวัย	พระมิใคร่จะนิราศคลาดคลา
แต่ทอดถอนฤทัยอาลัยนัก	ยิ่งเป็นห่วงห่วงหนักเส่นหา
เห็นโคมยงทรงโศกโศกา	พระกลับมาสวมสอดกอดไว้
จุมพิตซิดเซยปรางทอง	แล้วปลอบว่านวลน้องอย่างร้องไห้
จงกลืนกลั่นกันแสงโศกาลัย	พี่ไปไม่ช้าจะมาพลัน
สั่งเสร์จเสด็จจรัล	ภูมิเหลียวกลับมารับขวัญ
อวารณรือนจิตจาบัลย์	ทรงธรรม์ถอนใจแล้วโคลคลา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เมื่อทราบว่าทำวาทะหลังจะจัดงานอภิเชกสมรสให้บุษบาและจรรกา อิเหนาก็เศร้าโศก
เสียพระทัยด้วยความเสียดายบุษบา (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 393)

ไฉ่ว่าครานั้นระอกกุก	จะคงชีวิตอยู่อย่างสงสัย
แม้ว่าแต่งการกันวันใด	กะกลั่นใจให้ม้วยมรณา
เมื่อได้ต้องถือถึงมือแล้ว	กลั่นแก้วยังติดนาสา
เนื่อนวลนวลแนบอุรา	ยังอุ้นอกพี่ยาไม่เว้นวาย
งามพักตร์งามใจประโลมจิต	ยังเดือนติดตาอยู่ไม่รู้หาย
บุญใดได้ต้องประคองกาย	บาปใดพรากรสยสมรไกล
หรือปางก่อนเราเคยพรากรัสต์วี	ให้คู่เกล้าเขาพลัดหรือไฉน
เวรมาเตือนภูวไนย	จึงพรากรน้องไปให้จรรกา
ชุกใจได้คิดลึมนัก	ไปพะวงหลงรักจินตะหรา
ประยูรหงส์ไม่จงเจตนา	ไปหลงชมสกุลกว่าดี
ไฉ่แสนเสียดายสายสวาท	ไม่สมมาดหมายมิ่งมารศรี
จะอาลัยไยเล่าแก่ชีวี	ชาตินี้มีได้ชิดสนิทนวล
พระไม่ทรงเสวยกระยาหาร	ทรมานหม่นไหม้ให้หวน
ไม่ขึ้นเฝ้าเข้าคำแต่คร่ำครวญ	พระทอดองค์ลงกำสรवलโคก

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เราทรรส

ในบทละครเรื่อง อิเหนา มีการปรากฏของเราทรรสจำนวน 109 ครั้ง จากวรรณคดี
ที่ปรากฏทั้งหมดจำนวน 759 ครั้ง

อารมณ์โกรธแค้นในบทละครเรื่อง อิเหนา ตอนหนึ่งกล่าวถึงสงครามระหว่างอิเหนากับ
ระตูปุศลินา บุศลินาแสดงอารมณ์คั่งแค้นทหารของตนที่จับใจรบไปไม่ได้ดังนี้ (พระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 105)

เมื่อนั้น
 กระที่บาทกรวดกริ้วคือเพลิงกัลป์
 ดูผู้คนที่งกกองทัพ
 เกรงกลัวฝีมือมันหรือไร
 อ้ายลูกฟานลูกกระจงทะนงศักดิ์
 เร่งเร็วรีบรัดจัดโยธา

ระตูขัดแค้นแสนคล้าย
 จึงกระชั้นสีหนาทวาดไป
 แต่จะจับโจรปากก็ไม่ได้
 มันจะมีฤทธิ์ไกรกระไรมา
 โอหังฮึกฮักเป็นนักหนา
 จงยกไปเช่นฆ่าเสียบัดนี้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ในตอนที่ระตูกะปาหั้น โกรธแค้นอุณากรรณกับมิสาระปันหี ที่ได้ฆ่าท้าวมะหารา
 ผู้เป็นเชษฐา (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 612)

เมื่อนั้น
 ได้ฟังกริ้วโกรธดังไฟกัลป์
 เหวยเหวยโจรป่าสามานย์
 ดังลูกฟานลูกกระจงในพงไพร
 ไม่กลัวตุหลาปาปา
 ว่าพลางทางขับม้าทรง

ระตูผู้ผ่านกะปาหั้น
 จึงกระชั้นสีหนาทวาดไป
 อย่าอวดหาญสู้ผู้เป็นใหญ่
 จะสู้ไกรสิงหราชที่อาจอง
 กูจะฆ่าให้ม้วยเป็นผุยผง
 กระที่บโกลนเผนตรงเข้าโจมตี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เมื่ออิเหนารบชนะวิหยาสะก่า ได้เข้าเฝ้าท้าวดาหา และประหม่อมสุหรี่ทั้งสองมีความแค้น
 เคืองอิเหนา จึงเมินพระพักตร์หนี และรับสั่งประชดประชันอิเหนา ความว่า (พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 296)

เมื่อนั้น
 ทั้งประหม่อมสุหรี่ศรีโสภา
 ต่างแค้นเคืองขัดไม่ตรัสทัก
 ขับแต่สียะตราลูกยานั้น
 เราพันเป็นเชลยก็เพราะเขา
 แม้นหาไม่พอจะมรณา

พระปิ่นภพพิชัยดาหา
 เห็นอิเหนาเข้ามาบังคมคล้าย
 มินเมินพระพักตร์ผินผัน
 จงไปอภิวันท์พระพี่ยา
 คุณอยู่แก่เราหนักหนา
 เจ้าจะไปเป็นข้าไพร่

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

บุษบาโกรธแค้นอิเหนาที่ไม่ยอมอภิเษกกับนาง เมื่อเสร็จสิ้นการทำสงครามทำวาดากับประไหมสุหรีจึงให้บุษบาไปถวายบังคมอิเหนานางแสดงอาการแค้นเคือง ดังนี้ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 300)

เมื่อนั้น	บุษบาแค้นขัณฑ์ขมสาสัย
สะบัดพักตร์ผินผันเสียทันใด	ไม่ออกไปตามคำพระมารดา
นางนั่งนิ่งแผงม่านอยู่	คิดละอายอดสูหนักหนา
ชนนี้ข้าเตือนให้เคลือบคลา	ก็ผูกคิ้วหน้าไม่พาทิ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ตอนที่อิเหนาทราบข่าวว่า ทำวาดาจะจัดงานอภิเษกสมรสบุษบากับจรงกา จึงลักตัวนางบุษบาไว้ในถ้ำ บุษบาก็โกรธแค้นต่อว่า ประชดประชันอิเหนา (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 440 – 441)

น้อยเอยน้อยใจ	ช่างข่มเหงกระไรเป็นหนักหนา
ก่นแต่คว่าไขว่ไปมา	จะว่าโดยดีก็มีฟัง
นางสะบิงสะบัดเบี่ยงหนี	หยิกตีผลักแพลงผืนหลัง
อะไรหยาบซ้ำเป็นนำซัง	เหมือนกลุ่มคลุ้มคลั่งวิญญูณณ์
อย่าใจด่วนทำลวนลามเล่น	มิใช่เช่นชาวเมืองหมันหยา
เขาจะค่อนติฉินนินทา	จะเอาหน้าไปไว้แห่งใด
ด้วยพระก็มีไซ้ชายซั่ว	ไม่เจียมตัวตื่นยศจะเป็นใหญ่
จะออกนามความเคืองเนื่องไป	เมื่อไรจะสิ้นชื่อลือชา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เมื่อมีข้าศึกยกมาประชิดติดเมืองดาหา ทำวาดาหาได้มีสาส์นไปแจ้งทั้งสี่เมืองให้มาช่วยทำวากุเรป็นจึงมีสาส์นไปถึงอิเหนาพร้อมแสดงความแค้นเคืองพระทัยกล่าวประชดประชัน ตัดพ้อต่อว่าอิเหนาดังนี้ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 250 – 251)

ในลักษณะนั้นว่าปัจจุามิตร
 จงเร่งรีบรีพลสกลไกร
 ถึงไม่เลี้ยงบุชบาเห็นว่าชั่ว
 อันองค์ท้าวดาหาธิบัติ
 มาตรแมนเสียเมืองดาหา
 ซึ่งเกิดศึกสาเหตุภทภัย
 ครั้งหนึ่งก็ให้เสียวาจา
 ครั้งนี้เร่งคิดดูจงนัก
 แมนมียกพลไกรไปช่วย
 อย่าดูทั้งเปลวอัคคี

มาตั้งติดาหากกรุงใหญ่
 ไปช่วยชิงชัยให้ทันที
 แต่เขารู้ยู่ที่ว่าตัวนั้นเป็นพี่
 นั้นมิใช่อาหรือว่าไร
 จะพลอยอายชายหน้าหรือหาไม่
 ก็เพราะใครทำความไว้งามพักตร์
 อายชาวดาหาอาณาจักร
 จะทำให้เสียศักดิ์ก็ตามที่
 ถึงเราม้วยก็อย่ามาดูผี
 แต่วันนี้ขาดกันจนบรรลัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เมื่ออิเหนาได้รับสาส์นจากพระบิดาแล้ว ก็ไปลานางจินตะหราวาตี นางไม่พอพระทัย
 ตัดพ้อต่อว่าอิเหนา (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 255)

เมื่อนั้น
 ค้อนให้ไม่แลดูสารา
 แล้วว่าอนิจจาความรัก
 ตั้งแต่จะเซียวเป็นเกลียวไป
 สตรีใดในพิภพจบแดน
 ด้วยไฝรักให้เกินพักตรา
 ใ้อ่าน่าเสียตายตัวนัก
 จะออกชื่อลือชู้ไปทั่วทิศ
 เสียแรงหวังฝังฝากชีวี
 หมายบำเหน็จจะรีบเสด็จไป
 ด้วยระเด่นบุชบาโฉมตรู
 ไม่ต่ำศักดิ์รูปชู้เหมือนตัวน้อง
 ใ้อแต่นี้สืบไปภายหน้า
 เขาจะค่อนนินทาทุกสิ่งอัน

โฉมยงองค์ระเด่นจินตะหรา
 กัลยาคั่งแค้นแน่นใจ
 ฟังประจักษ์ดังสายน้ำไหล
 ที่ไหนเลยจะไหลคืนมา
 ไม่มีใครได้แค้นเหมือนอกข้า
 จะมีแต่เวทนาเป็นเนื่องนิตย์
 เพราะเชื่อลั่นหลงรักจึงซ้ำจิต
 เมื่อปลั่งคิดผิดแล้วจะโทษใคร
 พระจะมีเมตตาภิหาไม่
 ก็รู้เท่าเข้าใจในทำนอง
 ควรคู่ภิรมย์สมสอง
 ทั้งพวกพ้องสุริยวงศ์พงศ์พันธุ์
 จะอายชาวดาหาเป็นแมนมั่น
 นางรำพันว่าพลางทางโคก

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ตอนที่ทำวกะหมังกุหนิงเห็นวิหยาสะกำพระโอรสถูกสังคามาระตาแทงจนตกม้าถึง
ซีพิตักษย์ก็โกรธแค้นยิ่งนัก (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 280 – 281)

เมื่อนั้น	ทำวกะหมังกุหนิงใจกล้า
เห็นโอรสต้องศาสตรา	ตกจากอาชาบรรลีย์
กริ้วโกรธโกรธาบ้ำจิต	จะรอรังยังคิดก็หาไม่
แกว่งหอกคู่ชั้นอาชาไนย	เข้ารุกไล่สังคามาระตา ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เมื่อกษัตริย์ทั้งวงศ์เทวัญมาพร้อมกัน นางจินตะหราวก็ได้พบกับนางบุษบา ต่างไม่พอ
พระทัยซึ่งกันและกัน แสดงกิริยาที่ไม่พอใจต่อกัน ดังตอนที่บุษบาไม่เต็มใจจะยกมือให้วนางจินตะหรา
นางจินตะหราวก็เมินหน้าหนีไม่รับไหว แค้นเคืองกัน ดังนี้ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย,
2546, หน้า 894)

เมื่อนั้น	บุษบาแค้นขัดสหัสสา
ความกลัวพระราชบิดา	จะยกกรวันทาก็อายใจ
จะผ่นผ่นฉันใดก็สุดคิด	จำจิตประสานหัตถ์ให้ว
พอนางจินตะหราเมินไป	นางก็มีได้อัญชลี
เมื่อนั้น	ระเด่นจินตะหรามารศรี
เห็นนางบุษบานารี	ทำทีกิริยาคมใน
ยิ่งแค้นเคืองระคายนัยนา	กัลยามิใครจะยั้งได้
จึงเอาพระหัตถ์ซ้ายทรมาวัย	รับพานเสือกไล่ไว้ตรงพักตร์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ในเหตุการณ์ตอนเดียวกันนี้ ระเด่นวิยะดาผู้เป็นพระชนิษฐาของอิเหนา และรักสนิทสนม
กับนางบุษบา เห็นนางจินตะหราแสดงกิริยาไม่ดีต่อนางบุษบา นางจึงแสดงอารมณ์รังเกียจ
เคียดแค้นจินตะหรา ดังบทประพันธ์ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 895)

เมื่อนั้น
นางเห็นพี่ยาโคกาลัย
ให้รังเกียจเคียดแค้นในอุรา
เมื่อครั้งเดินดงพงพี
ทุกกรงกษัตริระอาฤทธิ์
ต่างมาประนมบังคมคัล
ครั้งนี้นำเวทนานัก
พี่นางช่างจะไหว้หรือไร
ถึงศรีปัทมหาราจะไม่โปรด
สู้ตายไม่เสียดายชีวา
จะนั่งอยู่ก็พลอยอภัยศ
แล้วลุกกระทืบบาทไปทันที

ระเด่นวิยะดาศรีไล
ก็ช้ดใจจินตะหราวาที
จึงว่าอนิจจาไม่พอที่
พระพี่นางนั้นเป็นอุณากรรณ
กลัวจะผลาญชีวิตอาลัย
ถวายนุตรธิดานั้นเป็นข้าใช้
จะไหว้คนต่ำศักดิ์หาควรไม่
เป็นใจของน้องไม่วันทา
ลงโทษก็จะรับใส่เกศ
ดีกว่าให้เป็นเช่นนี้
จะอดปากกอดใจก็ไซ้ที่
โคก็อยู่ในม่านรจนา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

หасыรศ

บทละครในเรื่อง **อิเหนา** กวีได้ถ่ายทอดความรู้สึกอารมณ์ของตัวละครในเชิงตลกขบขัน หรือหасыรศที่มีจำนวน 6 ครั้ง จากจำนวนรศวรรณคดีที่ปรากฏทั้งหมด 759 ครั้ง

หасыรศหรืออารมณ์ขบขันที่เกิดจากคำพูดของอิเหนา อันแสดงถึงความเจ้าชู้มีเพทุบาย ใจคิดจะทำอีกอย่างหนึ่ง แต่ก็แก้งพูดบายเบี่ยงเป็นเรื่องอื่น แต่ผู้ฟังสามารถรู้เท่าทัน ดังนี้ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 162)

พี่จะลาทรมวยโคลคลา
อย่าชุ่นข้องหมองฤทัยเทวี
อันที่จริงพี่น้องสองนาง
คิดเห็นแก่ระตูผู้บิดา
ครั้นจะละเลยเฉยเสียเล่า
วันนี้พี่จะลาเจ้าคลาโคล

ไปหานางมาหารัศมี
พอรุ่งราตรีจะกลับมา
รูปร่างไม่กระไรนักหนา
ฝากฝังสิ่งมาด้วยอาลัย
จะน้อยใจว่าเราไม่รักใคร่
จำใจไปหาสักราตรี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ในตอนที่ยี่ยะตรามาทูลลาอิเหนาว่าจะไปบรรทมกับพระมารดา อิเหนาคิดถึงยี่ยะตรา เพราะเคยอุ้มมากอดจูบแทนบุษบา จึงชวนสังคามาระตามานอนด้วย ตกตึกไปถูกตัวสังคามาระตา

อิเหนาลืมตัวนี่กว่าเป็นสี่ะตรางก็อุ้มใส่ตักขึ้นมาเซยชมสร้างควมน่าขบขัน (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 327)

เวลาเจียบสังค้ำตัดตัก
 ประสบองค์สังคามาระตา
 กรเกี่ยวเกลียวกลมชมเซย
 พलगพลดกอดจวบจูบได้
 พอไดยินสรวลชิกก็ได้คิด
 เห็นสังคามาระตาโฉมตรู

พระรูสึกขึ้นแล้วก็คว่าหา
 พระราชาอุ้มสะพักใส่ตักไว้
 ตามเคยทุกวันไม่สงสัย
 มิได้ลืมเนตรขึ้นแลดู
 จึงลืมเนตรขึ้นพิศอยู่เป็นครู่
 พระอดสูท้งลงเสียจับปล้น

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ชาวเมืองปิ่นจะราเห็นกองทัพของปิ่นหยีกก็ตกใจหวาดกลัว แสดงให้เห็นกิริยาอาการอันน่าขบขันของชาวบ้านที่ตกใจทำอะไรแบบไม่มีสติ ดังเช่น กอดกันผิดตัว ข้าวของตกหายไม่รู้ตัว (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 711 – 712)

กลางคนสาละวนนอนสนุก
 หลับตาคว่าอะไรก็ไม่ทัน
 ที่บ้านใกล้ไดยินเสียงแซ่
 ชัดเขมรออกมาผ้าพันพุง
 บ้างวิ่งวุ่นอลวนขนของ
 หลงกอดแม่ยายว่าภรรยา
 พวกผู้หญิงวิ่งตื่นตัวสัน
 อุ้มบุตรจุดหลานลงบันได
 บ้างเลี้ยงวอกหลังวัดพลัดผ้า
 บ้างลากลุงจูงป้ายายาย

เมียบปลุกหลลงละเมอฝัน
 จูดคร่าพากันออกจากมุ้ง
 นึกแน่ว่าไฟไหม้ใกล้รุ่ง
 ปิ่นขึ้นข้างยั้งแย่งหลังคา
 โดนประตูดกร่องล้มถลา
 เหลือบไปปะพ้อตาก็ตกใจ
 ร้องเพรียกเรียกกันว่าไฟไหม้
 สืบสนปนไปกับพวกชาย
 ผ้าห่มอยู่กับตัวก็ตกหาย
 วุ่นวายไปทั้งเวียงชัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ตอนที่อิเหนายกนางจันทระรากุสุมมาให้สังคามาระตาผู้เป็นพระอนุชา สังคามาระตาได้ร่วมห้องหอกับนางกุสุม่า พอรุ่งเช้าก็แต่งตัวเข้าเฝ้าอิเหนาตามปกติ ประสันตาคณสนิทของอิเหนาจึงแก้งงพูดล้อเลียน ดังบทประพันธ์ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 848)

บัดนั้น
 ทำยิ้มในหน้าแล้วว่าไป
 พระอนุชายกไปรอนราญ
 ปิศาจร้ายกาจราวี่
 ทั้งอาเพศผีซำดำพลอย
 แล้วซุบซิดไปทั้งกายา
 จำจะต้องหาแพทย์เมืองล่าสำ
 ละไว้จะกำเริบ่วนวาย

ประสันตปากคั้นไม่กลั่นได้
 เอออะไรงี้กันเสียดังนี้
 ผลาญชาวล่าสำกรุงศรี
 ให้ภูมีประชวรกลับมา
 ดูเป็นริ้วดังรอยนขา
 หมออื่นจะรักษาเห็นไม่คลาย
 มาแก้ผีกระทำจึงจะหาย
 ยิ่งจะร้ายแข็งขันขึ้นกว่านี้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

วิจารณ์

บทละครในเรื่อง **อิเหนา** กวีเสนาอรรถแห่งความกล้าหาญ จำนวน 34 ครั้ง จากจำนวนรศ
 วรรณคดีปรากฏ ทั้งหมด 759 ครั้ง เป็นความกล้าหาญในลักษณะต่าง ๆ ดังนี้
 ด้วยความกล้าหาญของอิเหนา ดังนี้ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546,
 หน้า 282)

เมื่อนั้น
 เห็นระตูต่อตีมีศักดา
 ท่วงหนี่ที่ไล่ไวว่อง
 ยากที่ใครจะรอดอยู่ยง
 จำจะสังหารผลาญด้วยกริช
 คิดพลางชักกริชฤทธิไกร
 ดูก่อนระตูภูมี
 ต่างคนไม่แพ้ฤทธา
 ว่าพลางทางถอดกริชกราย
 กวักพระหัตถ์ตรีสรเรียกระตูพลัน

ระเด่นมนตรีใจกล้า
 คงทั้งศาสตราอาวุธ
 เพลงกระบี่ตีคล่องเป็นที่สุด
 เป็นบุรุษผู้หนึ่งในแดนไตร
 ซึ่งเทเวศร์ประสิทธิ์ประสาทให้
 แล้วร้องว่าไปมิได้ช้า
 เพลงกระบี่ตีกันจนสิ้นท่า
 เงามารำกริชสู้กัน
 เยื้องย้ายร่ายรำบิดผัน
 พระทำที่เย้ยหยันไพร่

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เหตุการณ์ตอนหย่าหยันลักตัวเกนหลงหนึ่งหรัต ปันหยี่รู้ข่าวก็โกรธจึงจะมาฆ่าหย่าหยัน
 หย่าหยันรู้ว่าปันหยี่จะมาก็ตีเตรียมพร้อมรับมืออย่างกล้าหาญไม่กลัวตาย ดังบทประพันธ์
 (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 282)

เมื่อนั้น
 จึงอุ้มองค์ชินธุราคลาไคล
 ครั้นใกล้จึงวางนางลง
 พระหัตถ์ขวากุมกริชเทวัญ

หย่าหรีนไม่พริ้นห้วนไหว
 จากห้องบรรทมในฉับพลัน
 กุมกรโคมยงไว้มั่น
 ยืนยั้งดังจะต่อฤทธา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

อีกตอนหนึ่งคือการแสดงความกล้าหาญกล้ารับผิดในสิ่งที่ตนทำ คือ เมื่อมิสาป็นหยาสุภา
 หราโกรธและด่าว่ายาหรีน ยาหรีนก็แสดงความรับผิดชอบอย่างไม่พริ้นพริ้ง (พระบาทสมเด็จพระพุทธ
 เลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 715)

เมื่อนั้น
 จะฆ่าฟันฉันใดก็ตามที่
 พี่ทำเถิดกว่าจะหายโกรธ
 ตามแต่พี่เจ้าจะเมตตา

หย่าหรีนจึงตอบป็นหยา
 อันน้องจะถอยหนีอย่าสงกา
 ด้วยโทษน้องผิดเป็นหนักหนา
 จะสังหารก็ทำจะบรรลัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

นางดรสาผู้เป็นชายาได้แสดงความกล้าหาญ ในพิธีเผาศพพระตบะศลินาผู้เป็นสวามี
 นางก็กระโจนเข้าสู่กองเพลิงอย่างเด็ดเดี่ยวกล้าหาญพลีพระชนม์ตามพระสวามี (พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 128)

ครั้นเสร็จตั้งสัตย์อธิษฐาน
 เห็นเพลิงพลุ่งรุ่งโรจน์โชตนา

เขวมาลย์กราบงามสามท่า
 ก็แบหลาโจนเข้าในอัคคี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ภยานกรส

บทละครเรื่อง **อิเหนา** มีการปรากฏของภยานกรสนี้จำนวน 17 ครั้ง จากจำนวนรสรณคดี
 ที่ปรากฏทั้งหมด 759 ครั้ง ในเหตุการณ์ของเรื่อง ดังนี้

เมื่อระตูปุศลินาต่อสู้กับมิสาระป็นหยา พลาดท่าถูกแทงตกม้าลื่นพระชนม์ ทหารของระตูปุ
 ศลินาต่างตกใจหวาดกลัว (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 114 – 115)

บัดนั้น
 บ้างวิ่งวางตรงเข้าพงพี
 บ้างขึ้นเขาข้ามเนินเดินสะดุด
 ผ่าผ่นทั้งเสียดอกเรียวยาย
 ที่ชี้ขลาดออกได้ไปคนเดียว
 จวนตัวกลัวตายเต็มกำลัง
 บ้างถูกปืนปวยอยู่ผู้คลาน
 ชุกชนด้นด้นอรัญญา

พลระตูแตกกระจายพ่ายหนี
 บ้างลงวายนที่แทบตาย
 เครื่องอาณอาวุธก็ตกหาย
 บ่าววิ่งเกินนายไม่รอรั้ง
 เสียงโห่กริ้วกริ้วไม่เหลียวหลัง
 ลิ่นสติลงนั่งภาวนา
 ลนลานลำบากลากขา
 ต่างตื่นตกประหม่าไม่สมประดี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ภยานกรสที่เกิดขึ้นกับท้าวปาหยันและท้าวประหมั่น คือ การกัมกราบปืนหยาด้วยความกลัวจนตัวสั่น ยอมตัวเป็นข้าทาสและสัญญาว่าจะถวายบรรณาการทุกปี (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 284 – 285)

เมื่อนั้น
 กัมกราบบาทมุลแล้วทูลไป
 ข้าน้อยทั้งสองเป็นไพร่
 จงโปรดปรานประทานชีวิต
 ขอเอาพระเดชปกเกล้า
 ถึงปีจะมีบรรณาการ

สองระตูตัวสั่นหวั่นไหว
 ภูไนยได้ทรงพระเมตตา
 โทษผิดครั้งนี้หนักหนา
 ไว้เป็นข้าได้เบื้องบาทมุลย์
 ตราบเท่าสิ้นชีวังสังขาร
 มาถวายตามบรรณาการประเพณี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เหตุการณ์เมื่อปะตาระกาหลาบันดาลให้เกิดลมหอบพัดพานางบุษบาไปจากอิเหนา ประสันตาและกระตาดาลต่างตื่นตื่นหวาดกลัวต่อวาทภัยที่พัดมาอย่างแรง (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 472)

บัดนั้น
 กระตาดาลลุ่มลงทันใด
 ประสันตาคว่ากอดต้นไม้มัน
 เสียงสายฟ้าลั่นบันลือ

ประสันตาดัวสั่นหวั่นไหว
 จวยได้กอดหญ้ากระหวัดมือ
 นึกพรันกลัวจะพลัดมือถือ
 ไม่รู้สึกสมฤดีดาล

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ตอนที่มิสาระบันหยีโกรธแค้นที่ย่าหรั้นลักพาตัวเกนหลงหนึ่งหรัต จึงยกกองทัพมาหวังจะสังหารย่าหรั้น ชาวเมืองปันจะราเห็นกองทัพของบันหยีก็ตกใจหวาดกลัว (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 711 – 712)

บัดนั้น
ไม่แจ้งเหตุเภทพานประการใด
สำคัญว่าโจรป่าเข้ามาปล้น
บ้างร้องเรียกลูกผัวกลัวตาย
กลางคนสาละวนนอนสนุก
หลับตาคว่ำอะไรก็ไม่ทัน
ที่บ้านใกล้ได้ยินเสียงแซ่
ขัดเขมรออกมาผ้าพันพุง
บ้างวิ่งวุ่นอลวนขนของ
หลงกอดแม่ยายว่าภรรยา
พวกผู้หญิงวิ่งตื่นตัวสิ้น
อุ้มบุตรจุดหลานลงบันได
บ้างเลี้ยวออกหลังวัดพลัดผัว
บ้างลากลูกจูงป้าย่ายาย

หญิงชายชาวบ้านบ้านใกล้
ต่างตื่นตกใจวุ่นวาย
ประชาชนนอกสิ้นขวัญหาย
หญิงชายวิ่งปะทะปะกัน
เมียปลุกลูกหลงละเมอฝัน
จุดคร่าพากันออกจากมุ้ง
นึกแน่ว่าไฟไหม้ใกล้รุ่ง
ปิ่นขึ้นข้างยั้งแย่งหลังคา
โดนประตูตกร่องลัมถลา
เหลือบไปปะพ้อตาก็ตกใจ
ร้องเพรียกร้องกันว่าไฟไหม้
ลับสนปนไปกับพวกชาย
ผ้าห่มอยู่กับตัวก็ตกหาย
วุ่นวายไปทั้งเวียงชัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

บันหยีแสดงความรู้สึกเกรงกลัว หน้าซีดเผือด เมื่อได้พบท้าวดาหากับท้าวกูเรปัน เพราะกลัวความผิดที่ตนทำมาทั้งหมด (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 859)

เมื่อนั้น
ตกใจดังจะม้วยชีวา
จึงตอบวาทายาหยี
เพราะเหตุด้วยคิดเบาใจ
ถึงศรีปัดหราชอาณาจักร
ก็มีได้อาลัยแก่ชีวัน

บันหยีได้ฟังพระน้องว่า
พักตราซีดเผือดลงทันใด
สุดปัญญาพินิจจะไปได้
ทั้งซ้ำให้เคื่องบาทพระทรงธรรม
ลงโทษพินิจม้วยอาลัย
ด้วยผิदनนั้นใหญ่พันคนนา

เกรงแต่พระเจ้าพรากโฉมเฉลา
ยิ่งกว่าที่จะสิ้นชนมา

ให้ร้อนร่ำเศร้าโหม่นสา
อนุชาจะคิดฉันใดดี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เมื่ออิเหนาเห็นท้าวกุเรปันและท้าวดาหาเสด็จมาจากาหลัง เมื่ออิเหนาเห็นก็นึกกลัว
ความผิดที่เคยลักพาตัวบุษยามาพอเห็นท้าวกุเรปันและท้าวดา ยืนตะลึง เหงื่อเต็มตัว ดังคำ
ประพันธ์ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 863 – 864)

เมื่อนั้น
ให้หวาดหวั่นพรันใจพันทวี
สามพระน้องรักตักเตือน
หลงหนึ่งหัดฉวยพระหัตถ์ทันใด
ครั้นหนึ่งจึงประณตบทบงสุ์
เสโทซิมซาบอาบกายา

โฉมยงองค์มิสวาระปันหีย
ภูมียุดยืนตะลึงไป
จะเขยื้อนพระองค์ก็หาไม่
จึงได้สติก็เดินมา
สององค์ทรงศักดิ์นาถา
กราบกำพักตราไม่พาที

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

พิภตสรส

บทละครในเรื่อง อิเหนา ปรากฏพิภตสรสจำนวน 4 ครั้ง มีจำนวนรสรวรรณคดีที่ปรากฏ
ทั้งหมด 759 ครั้ง ตอนหนึ่งเป็นการแสดงความน่ารังเกียจในรูปร่างหน้าตาอัปลักษณ์ของจรรกา ดัง
บทประพันธ์ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 186)

ระตุรำพึงถึงองค์
ดูโฉมมิได้งามทั้งกายา
จุมุกใหญ่ไม่สง่าราศี
คิดจะหากัลยาเป็นคู่เคียง
แต่เทียววาดรูปนางต่างพารา
พระพิเนจพิศดูรูปทรง

ด้วยรูปทรงอัปลักษณ์หนักหนา
ลักษณะดมหยิกพัคตร์เพรียง
จะพาทีแห่งแหบแสบเสียด
ทิ้งามเพียงสาวสวรรค์ให้เกื้อองค์
ในแว่นแคว้นแดนขวาไม่ไหลหลง
มิได้ต้องประสงค์จงใจ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เมื่อระตุจรกามาเข้าเฝ้าท้าวดาหาและมเหสี ท้าวดาหาเห็นรูปร่างอัปลักษณ์ของจรกาก็ทรงรังเกียจ (พระบาท สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 305)

เมื่อนั้น	พระองค์ทรงพิภพดาหา
ทั้งสองมเหสีโลภา	เห็นระตุเข้ามาบังคมคัล
พิศดูรูปร่างเหมือนอย่างไร	เติบโตใหญ่กำยำล่ำสัน
น่าชังชั่วช้าสารพัน	ไม่คู่ควรกันกับบุตรี
สามกษัตริย์เศร้าเสียพระทัยนัก	เสียตายลูกรักแลศักดิ์ศรี
จะผ่อนผันฉันใดก็ไซ้ที่	จำเป็นจึงมีบัญชา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

แม้พวกนางสนมกำนัล ต่างก็รู้สึกถึงความน่ารังเกียจของจรกา (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 306 - 307)

บัดนั้น	ฝูงสนมนารีศรีใส
ทั้งเฝ้าแก่ชะแม่มกำนัลใน	ต่างไปชิงช่องมองเมียง
ครั้นเห็นจรกาเข้ามาเฝ้า	บรรดาเหล่าชะแม่มช้ำเสียง
บ้างตำหนิติว่าหน้าเพรียง	ดูดำดั่งเหนียงน่าชังนัก
ไม่มีทรวดทรงองค์เฮอร์อ้วน	พิศไหนเลวล้วนอัปลักษณ์
ใส่ชฎาก็ไม่รับกับพักตร์	งามบาดตานักชี้คร้านดู
บ้างว่าเสียเพราะเสนาะเหลือ	แหบเครือเปื้อนฟังรำคาญหู
รูปร่างอย่างไรไซ้ระตุ	ไม่ควรเคียดคู่พระบุตรี
กระนั้นหรือช่างมาตุนาหงัน	เห็นเกินหน้าไกลกันทั้งศักดิ์ศรี
ดั่งเอาปิดขี้ร้ายราศี	ปนมณีจินดาค่าควรเมือง
กลางคนว่าระตุจะคู่ครอง	ดั่งเพชรผูกเรื่องรอดด้วยทองเหลือง
เหมือนทองคำธรรมชาติรุ่งเรือง	มารู้กับกระเบื้องไม่ควรกัน
บางนางบ้างโกรธแล้วพาที	เสียตายพระบุตรีสาวสวรรค์
ถ้าได้กับอึเหนากูเรป็น	นำชมสมกันข้าขอบใจ
อันระตุผู้บัดสินัก	จะร่วมเรียงเคียงพักตร์หาควรไม่
บ้างห้ามว่าอย่าอื้ออึงไป	บ้างบ่นพิไรไปมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

อัทภูตรส

บทละครใน เรื่อง อิเหนา มีการปรากฏของอัทภูตรสจำนวน 15 ครั้ง จากจำนวนรสรพรรณคดีที่ปรากฏทั้งหมด 759 ครั้ง ดังตัวอย่างส่วนหนึ่งต่อไปนี้

เมื่อตอนอิเหนาประสูติได้เกิดเหตุการณ์มหัศจรรย์ คือ แผ่นดินเลื่อนล้ำ เป็นควันตลบบดบังแสงพระอาทิตย์ ฟ້าร้องลั่นแลบเป็นสายธนูและเกิดพายุใหญ่ ฝนตกเจ็ดวัน ดังบทกลอน (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 10)

เมื่อนั้น
อยู่เย็นเป็นสุขทุกเวลา
ยิ่งผุดผาดผิวผ่องละขององค์
เมื่อจวนจะถ้วนกำหนดนั้น
พสุธาสะเทือนเลื่อนล้ำ
มีดมีดปิดแสงพระสุริยน
แลบพรายเป็นสายอินทรธนู
ไม่ไห้ลู่ลัมระทมไป
เปรี๊ยะเปรี๊ยะเสียงฟ้าฟาดสาย
เย็นทั่วฝูงราษฎร์ประชา

องค์ประไหมสุหรีเสนาหา
ประมาณเดือนหนึ่งมากก็มีครรภ
ตั้งอนงค์นางฟ้ากระยาหงัน
ให้บังเกิดอัศจรรย์จลาจล
ป็นควันตลบทั้งเวหน
ฟ้าลั่นอึงอลนภาลัย
สักครู่ก็เกิดพายุใหญ่
แล้วฝนท่าใหญ่ตกลงมา
แต่มิได้อันตรายจักฝ่า
ทั้งเจ็ดทิวาราตรี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เมื่อบุษบาประสูติ ได้มีเหตุมหัศจรรย์ต่าง ๆ เป็นที่ชวนพิศวงสงสัยเช่นกัน (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 19-20)

เมื่อนั้น
อยู่เย็นเป็นสุขทุกทิวา
เมื่อจะประสูติพระดณัย
บังเกิดมหัศจรรย์
ดอกไม้ทุกพรรณก็บังนาคาล
ภูมเรศร่อนร้องโอบยบิน
ดนตรีแต่รสังข์ก็ดังเอง
ครันอรุณรุ่งรางสว่างแสงทอง

องค์ประไหมสุหรีดาหา
นามมาโฉมยงทรงครรภ
เวลาปัจจุสมัยไ้ก่ขัน
กลืนสุคันธรสรวยริน
เบิกบานเกษรขจรกลิ่น
ประสานเสียงเพียงพิณพาทย์ฆ้อง
อัศจรรย์บรรเลงก็ก่ก้อง
ดังแสงรุ่งเรืองรองอร่ามไป

สุครีตั่งสี่ธรรมชาติ
 จึงประสูติธิดายาใจ
 อันอัศจรรย์ที่บันดาล
 ยิ่งแต่กลิ่นหอมรวยชวยชวย

เลื่อมพรายโอภาสผ่องใส
 งามวิไลล้ำเลิศพิศพราย
 ก็อันตรธานสูญหาย
 จึงถวายพระนามตามเหตุนั้น

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เมื่อทำวาทะหมังกุหนึ่งจะยกกองทัพไปรบกับอิเหนาก็เกิดเหตุอัศจรรย์เป็นกลางสังหรณ์
 ในขบวนทัพ ดังความบรรยาย (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 271)

พระريبเร่งพลชั้นธัมผาย
 ทอดพระเนตรแลดูหมู่โยธี
 อันทวนทองธงฉานธงชัย
 จะดูดินฟ้าพนาวัน
 มิ่งม้าพาชีที่นั่งทรง
 กาเหยี่ยวเฉียวฉาบมาริมทาง
 ให้อาเพศเหตุเห็นวิปริต
 ยิ่งคิดคร้ามครันพรันใจ

มาตามชายทิวทุ่งกรุงศรี
 ภูมิเห็นเป็นอัศจรรย์
 แลไปไม่มีสีสัน
 สารพันอัปภาคย์หลากกลาง
 เผอญองหงอยเงื่องเยื้องย่าง
 ข้ามขวางหน้าฉานผ่านไป
 ก็แจ้งจิตว่าจะม้วยไม่สงสัย
 พระสั่งให้หยุดพหลมนตรี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

อีกตอนหนึ่งคือเมื่ออิเหนาได้พบสิ่งที่แสดงเป็นกลางให้ประหลาดใจ ก่อนจะพลัดพรากจาก
 กับบุษบา (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 460-461)

เดินทางกลางป่าพนาเวศ
 ให้คะนึงถึงแก้วกัลยา
 เหลือบดูหมู่บุหร่งในดงดอน
 อันมิ่งไม้ที่ออกดอกดวง
 ฝูงเนื้อลี้มถีนกินระบัด
 เหมือนจะทูลข่าวขัดทัดทาน
 ร้อนระงมลมแล้งไม่พานพัด
 พวงอุบะตันหยงที่ทรงไป
 ไม้ใหญ่ยางยุงสูงระหง
 อัศจรรย์วันนี้ประหลาดกลาง

ภูเวศรัญจวนนวนหา
 พระราชาทุกขัณฑ์หนักทรง
 ไม่ร้องร่อนจับเจ้าเหงางวง
 ก็โรยร่วงเหยี่ยวแห่งไม่เบงบาน
 โคกระทิงวิ่งตัดมาหน้าฉาน
 พระเห็นเหตุเภทพาลก็หลากใจ
 เจียบสังัดใบไม้ก็ไม่ไหว
 ก็ขาดตกลงในกลางทาง
 ไม่ต้องลมล้มลงมาขัดขวาง
 เดินทางแต่ก่อนบ่หนอนมี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เสาวรจณี

ในด้านเสาวรจณีได้พบบทความความงามในลักษณะต่างๆดังนี้

บทความโฉม

ในบทละครในเรื่อง “อิเหนา” มีเสาวรจณีในบทความความงามของตัวละครจำนวน 121 ครั้ง ของจำนวนวรรณคดีที่ปรากฏทั้งหมด 759 ครั้ง เป็นวรรณคดีที่มีการปรากฏมากที่สุดในบทความของเสาวรจณี

ในการชมความงามของตัวละครเอกของเรื่องคือ บุชบา ดังเช่น (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 335-336)

พักตร์น้องละอองนวลปลั่งเปล่ง	ดั่งดวงจันทร์วันเพ็ญประไพศรี
อรชรอ่อนแอ้นทั้งอินทรี	ดั่งกินรีลงทรงคางคาลัย
งามจริงพริ้งพร้อมทั้งสารพางค์	ไม้ขีดขวางเสียทรงที่ตรงไหน
พิศกลางประติพัทธ์กำหนดใน	จะใครไปโอบอุ้มองค์มา
ดูเดินดั่งดำเนินเหมราช	งามประหลาดเลิศล้ำเลขา
พิศไหนให้เพลินจำเริญตา	พระราชาชมพลงทางถอนใจ
ทั้งสังคามาระตาก็พิศวง	พระพี่เลี้ยงงวยงหลงไหล
มิได้ว่าชานประการใด	ตั้งแต่ดูไปไม่พริบตา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ทั้งนี้จะปรากฏบทความความงามด้านการแต่งกายของตัวละครในการกล่าวถึงตัวละครสำคัญเกือบทุกตัว ดังเช่น การกล่าวชมการแต่งกายของตัวละครเอกของเรื่อง คือ อิเหนาบรรยายให้เห็นถึงเสื้อผ้าที่นำมาใส่ เครื่องประดับ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 31)

ลุปไล้สุคนธาอำองค์	น้ำมันจันทน์บรรจงทรงพระสง
สอดใส่ส้นบเพลาพกลาง	ทรงภูษาแย่งอย่างลายกระบวน
ฉลององค์ใหม่ดม่วงร่วงระยับ	อบอุหรับจับกลิ่นหอมหวน
เจียรบาดตาดทองแล้งลั่น	เข็มขัดคาดค่าครวพระนคร
กรองศอสังเวียนวิเชียรช่วง	ทับทรวงสังวาลห้อยสร้อยอ่อน
ตาบูกุดันประดับทับซ้อน	ทองกรแก้วคู่ชมพูนุท
ธำมรงค์เพชรแพรวแวววิบ	กรรเจียกปรับรับทรงมงกุฎ
เหน็บกริษฤทธิรอนสำหรับยุทท์	งามดั่งเทพบุตรบทจร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

บทชมสถานที่

บทละคร เรื่อง **อิเหนา** มีเสาวรสซึ่งเป็นบทชมความงามของสถานที่จำนวน 12 ครั้ง ของรสรวรรณคดีที่ปรากฏทั้งหมดจำนวน 759 ครั้ง ดังเช่นการบรรยายถึงความงามของวัดในป่าที่อิเหนาไปเที่ยวชม ดังบทกลอน (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 343)

มาถึงอารามพนาเวศ	ที่ประเทศแถบเชิงภูผา
พื้นปราบราบรื่นล้วนศิลา	พฤษภาร่มแสงพระอาทิตย์
อันชุ่มทวารวลาปราการ	ล้วนแล้วแก้วประพาฬไพจิตร
เจดีย์วิหารดั่งนิรมิต	แก่งประดิษฐ์รูปสัตว์อัถม์เมียง
กระหนกกลายลายจำหลักเครือชด	มุขลดหน้าบันชั้นเฉลียง
ปลูกไม้ดอกผลรอบเรียง	มีระเบียงสามชั้นบรรจง
ชมพลางพระทางคะนึ่งใน	หวันหวันหฤทัยพิศวง
คิดถึงบุษบาโฉมงาม	พระเดินดัดลัดลงเลียบบมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ในตอนที่อิเหนาให้สังคามาระตาไปหาถ้า เพื่อเป็นที่ซ่อนตัวบุษบา สังคามาระตาพาอิเหนาชมถ้ำที่เลือกหาไว้ มีบทพรรณนาความงามดังนี้ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 414-415)

พระเสด็จลดเสี้ยวเที่ยวชม	มีมโนภิรมย์แจ่มใส
เปลวปล่องทองถ้ำอำไพ	พื้นลาดลาดไปด้วยเงินงาม
เพดานดาราระย้าระย้อย	ทองทับประดับพลอยเรืองอร่าม
อังก์กลับแก้วมณีอัคคีตาม	สว่างวามแวววิบจับจินดา
มีชะวากวุ้งเว้งเป็นเชิงชั้น	ล้วนทองคำทำคั่นกันฝา
ฉลักรูปสิงสัตว์นานา	ดูเด่นออกมาเหมือนจริง
ทั้งเนียนกตั้งเป็นเห็นประหลาด	พฤษชาติเหมือนจะไหวไวกว้าง
อันรูปเสื่อสีห์หมึกะทิง	เหมือนจะอย่างวางวิ้งเวียนวง

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

บทชมธรรมชาติ

บทละคร เรื่อง **อิเหนา** มีเสาวรสจนี้ เป็นบทชมธรรมชาติปรากฏ 41 ครั้ง จากจำนวนรศที่ปรากฏทั้งหมด 759 ครั้ง ดังเมื่ออิเหนาเดินทางไปงานศพพระอัยกีที่เมืองหมันหยาก็เปล็ดเปล็นพระทัยไปกับความงามของป่าที่เป็นทางผ่าน (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 32)

เดินเอยเดินทาง
 พี่เลี้ยงเคียงคอยบังคม
 บ้างผลิดอกออกผลพวงดก
 ป่าระหงดงยางนางตะเคียน
 มะลิวัลย์พันพุ่มคัดเค้า
 บ้างเลื้อยเลี้ยวเกี่ยวกิ่งเหมือนชิงช้า
 ร่มรังบังแสงทินกร
 สรวัดรดแร่พลงไกร

สองข้างฟ้างพื้นรื่นรม
 พระชัมรุกขชาติดาดษเดียว
 ตั้งไม้ฉากกระจกเงินเขียน
 ใต้ต้นแลเตียนสะอาดตา
 ฤดูดอกออกขาวทั้งราวป่า
 ลมพาพัดแกว่งตั้งแกล้งไกร
 ที่หาบคอนเลื้อยล้ำเข้าอาศัย
 คลาไคลไปตามมรรคา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

นอกจากนี้ยังปรากฏการชมความงามของธรรมชาติในตอนนี้อิเหนาอุ้มวิยะดาชมดอกไม้ในอุทยาน (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 467)

พระทรงรถมาพลงทางประพาส
 บ้างผลิดอกออกผลหล่นลง
 เห็นกระเช้าสีดาระย้าย้อย
 นางทูลอ่อนวอนองค์พระพี่ยา
 กิดาหยันน้อยน้อยสอยสาวหยุด
 บ้างโน้มเหนี่ยวกิ่งหักกิ่งปริงปราง
 พระเด็ดดอกกาหลงประยงค์แย้ม
 อัมพาระย้าย้อยล้ำไยยม
 ฝูงก้านลชิงกันเก็บสอย
 นางเลือกปลิดติดดวงผูกกราย

รุกขชาติที่ในไพรระหง
 พระชัมชวนนวนลอนงค์ทัศน
 ตั้งแกล้งห้อยไว้กับกิ่งพฤษษา
 พระสั่งให้เก็บมาประทานนาง
 เบญจมาศชาติบุษย์ต่างต่าง
 มาถวายหลายอย่างให้นางชม
 ให้ทรมวยใส่แซมมวยผม
 ต้องลมหล่นกลาดอยู่กลางทราย
 ใส่ชะลอมน้อยน้อยมาถวาย
 แขนวนมากับท้ายที่นั่งรถ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ขณะมีสาระป็นหยีนำกองทัพออกตามหาบุษบาในเส้นทางซึ่งผ่านแนวป่า ก็มีการชมความงามของธรรมชาติ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 510)

เดินเอยเดินทาง	ตามหว่างแนวเนินสิงขร
พฤษาสองข้างที่ทางจร	บ้างระบัดใบอ่อนออกผกา
ปริงปรางกลางต้นผลดก	คณานกจับจิกเป็นภักษา
ลดาวัลย์พันพุ่มอัมพา	สาวหยุดย้อยระย้ายมโดย
มะสังรังเรียงเคียงขนาง	ยุงยางพยอมหอมโหย
วายุพัดระบัดใบกบอย	เกสรร่วงโรยไปรยปราย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

บทชมกองทัพ

บทละครในเรื่อง **อิเหนา** ปรากฏเสาวรถนี้ที่เป็นการชมความงามกองทัพ มีจำนวน 23 ครั้ง จากจำนวนรสรพรรณคดีทั้งหมด 759 ครั้ง ได้แก่ กองทัพอิเหนา ทำวกะหมังกุนึง ทำวกูเรป็น ทำวดาหา อุณากรรณ ทำวจะมาหรา และทำวกะปาลัน ทำวมะงาดา สังคามาระตา สิงหัดสาหรี ทำวประมอดัน ทำวป็นจะรา และทำวล่าล่า ดังความส่วนหนึ่ง

เมื่อระตุกะปาลันกับระตุจะมาหรา ส่งทูตมาทูลขอพระธิดาของทำวกาหลัง แต่ทำวกาหลังไม่ยอมยกให้ ทำวกะปาลันกับทำวจะมาหราโกรธจึงยกทัพมาประชิดเมืองกาหลัง มีสาระป็นหยีกับอุณากรรณจึงออกรบและจัดขบวนทัพ มีความพรรณนาชมกองทัพดังนี้ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 604)

เมื่อนั้น	มีสาระป็นหยีสุกาหรา
แจ้งว่าไพร่กรีพลมา	พระราชาขึ้นชมภิรมย์ใจ
จึงยกโยธาออกจากค่าย	ธงทิวปลิวปลายงามไสว
ครั้นพร้อมพลพลไกร	ภูวไนยจัดทัพทันที่
ตั้งพยุหอินทรีมีศักดา	ให้ต้องตามนามมีสาระป็นหยี
ล้วนแต่ชีลินธพพาชี	ใส่เสื้อต่างสีสลับกัน
อันองค์อุณากรรณวิยาหยา	เป็นเคียวปักษาเจ็ดฉัน
ตำมะหงงเสนาประมอดัน	ยืนยันเป็นปากสฤณา
ระเด่นเฉลยทั้งสองศรี	เป็นดาอินทรียัชายขวา

สังคามาระตาอนุชา	อาสาเป็นคอเข้าต่อตี
กะระตาทลาปุนตาสองนาย	เป็นปีกขวาปีกซ้ายตามที่
ยะรุตะประสันตาดัวดี	เป็นเท้าอินทรีย์ทั้งสองคน
อันเหล่าเสนาภิกดาหยัน	จัดกันเรียงรายเป็นลายขน
องค์มิสาระบันหยี่ฤทธิรณ	คุมพลเป็นตัวอยู่ท่ามกลาง
ตำมะหงเสนากาหลัง	จัดแจงแต่งตั้งให้เป็นหาง
ครบกระบวนถ้วนทั่วสรรพางค์	ตามอย่างพยุหะอินทรีย์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

กระบวนพรรณนาชมขบวนทัพของท้าวกะปาล์หลังกับท้าวจะมาหราที่จัดขบวนทัพตามตำราพิชัยสงครามในความตอนหนึ่ง (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 605)

สององค์จึงทรงจัดทัพ	พร้อมสรรพโดยกระบวนถ้วนหน้า
ตั้งพยุหียงยุทธ์เป็นครุฑา	ตามตำราพิชัยสงคราม
องค์ระตูผู้ผ่านจะมาหรา	คุมโยธาทวยหาญชาญนาม
เป็นเคียวครุฑาสง่างาม	ให้ข่มนามอริราชไพร่
ตำมะหงมหาเสนา	อาสาเป็นปากปีกชี
ยาสาปาเตะตัวดี	เป็นตาสกุนีทั้งสองนาย
อันตะหมั่งตั้งต่อเป็นคอครุฑ	เคยณรงค์ยิงยุทธ์มามากหลาย
องค์ระตูกะปาลันเลิศชาย	คุมพลเป็นกายครุฑา
ตำมะหงยาสากะปาลัน	เป็นปีกสุบรรณซ้ายขวา
ตะหมั่งปาเตะเสนา	เป็นบาทาททั้งสองยืนยัน
ล้วนใส่เสื้อต่างสีขี้ม้า	พร้อมพร้อมเสนาภิกดาหยัน
ต่างถืออาวุธครบครัน	แน่นนันต์เพียบพื้นปัดพี

บทชมรถ

บทละครในเรื่อง **อิเหนา** ปรากฏเสาวรถนี่ที่เป็นการชมความงามของรถพระที่นั่งจำนวน 21 ครั้ง จากจำนวนรถทั้งหมด 759 ครั้ง เป็นบทชมรถที่ใช้เป็นพาหนะของตัวละครสำคัญ ได้แก่ อิเหนา ท้าวล่าล่า ท้าวดาหา ท้าวกุเรปันและมเหสีทั้ง 5 อุนนากรรณ ท้าวจะมาหรา และท้าวกะปาลัน ท้าวมะงาดา ท้าวดาหาและมเหสี ท้าวกาหลังและมเหสี พร้อมทั้งธิดา ท้าวสิงหัดสาหรี่

ท้าวหมันหย้า ท้าวล่าล่า บทชมขบวนรถของอิเหนาพรรณนาความดังนี้ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 31-32)

รถเอยราชรถแก้ว	จำหลักลายพรายแพรวพลอยฝั่ง
งามงอนอ่อนแอกแปรกบัง	บุษบกที่นั่งบัลลังก์ลอย
หน้ากระดานฐานบัวบัวหงาย	กระจังรายรจนาตาอ้อย
กระหนกเกรินทำยรถชดช้อย	เพลพลอยประดับทับทิมแดง
เทียมลินธที่นั่งทั้งสี่	สารถีซึบซึบเข้มแข็ง
ทหารม้าเกณฑ์หัดจัดแจง	เดินแข่งสองข้างมรรคา
ประดับด้วยเครื่องสูงขุมสาย	ธงชายปลายเชือกนั้นนำหน้า
เยียดยัดจัดจตุรงค์โยธา	โคลคลามาในไพรพนม

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

บทชมความงามของขบวนราชรถที่ประทับของท้าวภูเรป็น ท้าวดาหา และมเหสี (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 983)

รถเอยราชรถทรง	แอกอ่อนงอนระหงธงสีเหลือง
กาบเก็จเพชรวามอร่ามเรือง	รักร้อยห้อยเฟื้องประเทืองตา
กระจังรายรอบเรียงเรือนรถ	มรกตแก้วมณีมีค่า
สารถีซึบซึบอาชา	โปกผ้าพันตะบิตถือกริชกราย
เครื่องสูงสองข้างกลางพระแสง	กลองชนะทาแดงตะแบงสาย
สังข์แตรแซ่เสียงเรียงราย	คับคั่งดังสายชลธี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

บทชมความงามของสัตว์

นอกจากนี้บทละครเรื่อง **อิเหนา** มีบทชมความงามของสัตว์ได้แก่ ช้าง และม้าจำนวน 16 ครั้ง จากจำนวนรสที่ปรากฏทั้งหมด 759 ครั้ง ดังเช่นบทชมความงามของม้าทรงของอิเหนา (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 295)

ม้าเอยม้าตัน
 สูงระหงทรงงามพวงพี
 เยื้องออกยกเท้าสอดซ้ำ
 เปลี่ยนขวามาซ้ายซ้ารอย
 ผูกเครื่องสุวรรณวาวดาวจำหลัก
 สอดสายง่องง้าประจำคาง
 ม้าทหารแห่น้ำสง่างาม
 อนุชาขี่ม้าที่นั่งรอง

ผ่านดำขาชนสลบสี
 ท่วงที่ขี่ขับเรียบร้อย
 ดิตพยศย่างย่ำท่าถอย
 ภู่น้อยชอยเดินไปตามทาง
 หมอนกำมะหยี่ปักหักทองขวาง
 พนังข้างอย่างเทศไกลนทอง
 ม้ากิดาหยันตามเป็นแถวถ้อง
 ม้าพีเลี้ยงเคียงสองข้างไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

บทชมความงามของช้าง ปรากฏในตอนท้าวประมอดันได้แสดงให้เห็นความงามของ
 ช้างศึก รวมทั้งการตกแต่งบนตัวช้าง (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2546, หน้า 901)

ช้างเอยช้างศึก
 ความดูท่ายหมายเขม้นเป็นคนเคย
 สองหูพู่จามรีห้อย
 พลม้าอาสาเกราะทองแสง

เขี่ยมฮึกวงคว่างาเสย
 ดูเปิดเผยผิวผ่องเพียงทองแดง
 ดาวกุดันเด่นพลอยพริ้วแสง
 พวกป็นแดงดาษดาพนาลี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

จากผลการวิเคราะห์รสวรรณคดีดังกล่าว สรุปเป็นตารางได้ดังนี้

ตาราง 1 สรุปรสวรรณคดีบทพระราชนิพนธ์บทละครใน เรื่อง อิเหนา

ลำดับที่	รสวรรณคดี	จำนวนรสที่ปรากฏ (759 ครั้ง)
1	ศฤงคารรส	209
2	กรุณารส	131
3	เราทรรส	109
4	หาสยรส	6
5	วีรรส	34
6	ภยานกรรส	17
7	พีภัตสรส	4
8	อัทภูตรส	15
9	ศานตรส	0
10	เสาวรจนี	
	ชมโฉม	121
	ชมสถานที่	12
	ชมธรรมชาติ	41
	ชมกองทัพ	23
	ชมรถ	21
	ชมสัตว์	16

จากตารางนำเสนอข้างต้น จะเห็นได้ว่าบทพระราชนิพนธ์ เรื่อง อิเหนา เป็นบทละครที่มีรสวรรณคดีปรากฏอยู่ 9 รส คือ ศฤงคารรส กรุณารส เราทรรส หาสยรส วีรรส ภยานกรรส พีภัตสรส อัทภูตรส เสาวรจนี ซึ่งมีการปรากฏบทชมทุกชนิด จำนวนรสที่ปรากฏทั้งหมด 759 ครั้ง รสที่โดดเด่นมากที่สุดในบทละครเรื่อง อิเหนา คือ ศฤงคารรส มีจำนวนการปรากฏ 209 ครั้ง รองลงมาคือ กรุณารสมีจำนวนการปรากฏ 131 ครั้ง และรสที่ปรากฏน้อยที่สุด คือ พีภัตสรส มีจำนวนการปรากฏ 4 ครั้ง รสที่ไม่ปรากฏ 1 รส คือศานตรส

พระราชนิพนธ์บทละครในเรื่อง “รามเกียรติ์”

บทละครในเรื่อง **รามเกียรติ์** พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นบทละครที่มีเนื้อหาอันทรงคุณค่าด้วยวรรณคดีอันโดดเด่นและหลากหลาย รวมทั้งสิ้น 692 ครั้ง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ศฤงคารรส

บทพระราชนิพนธ์เรื่อง **รามเกียรติ์** มีการปรากฏของศฤงคารรส 88 ครั้ง จากจำนวนวรรณคดีที่ปรากฏทั้งหมดจำนวน 692 ครั้ง ดังเช่นตัวอย่างส่วนหลัง

เมื่อพระรามพบพระโอรสคือพระมงกุฎโดยพึงทราบว่าเป็นพ่อลูกกัน พระรามก็แสดงความรักพระโอรส ธิปไตยอุ้มและปลอบพระโอรส ดังนี้ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 648)

แต่คราวครั้งโถมยงทรงครวรี
ไม่รู้เลยว่าเจ้าเป็นลูกยา
มาหาพ่อขออุ้มสักหน่อยหนึ่ง
จะรับเจ้าเข้านิเวศน์เวียงชัย

ก็พลัดพรากจากกันนานนักหนา
อนิจจาพึงแจ้งประจักษ์ใจ
อย่าโกรธซึ่งเคืองขัดอชฌาศัย
จะอยู่ไยในป่าพนาลี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ส่วนความรักของมารดาที่มีต่อบุตรในบทละครเรื่อง “รามเกียรติ์” ได้แก่ตอนที่นางสีดาอยู่ในป่ากับพระฤๅษี นางเลี้ยงดูพระโอรสด้วยความรักทะนุถนอม ดังบทกลอน (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 598)

ครั้นพี่น้องสององค์หลับไหล
โบกปิดพัดวีไปมา
ครั้นกุมารตื่นขึ้นค่อยประคอง
อุ้มมาโสรจสรงคงคาลัย
แล้วอุ้มขึ้นจากอ่างวางบนตัก
จึงหยิบผลามาป้อนปัน

ทรมวยนั่งพิทักษ์รักษา
ด้วยเมตตาอุกน้อยกลอยใจ
มิให้ลูกทั้งสองร้องไห้
ลูบไล้ขนงเนตรเกศกรรณ
เชยชมลูกรักแล้วรับขวัญ
บำรุงเลี้ยงเที่ยงธรรมทุกวันมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ส่วนความรักของบุตรที่มีต่อบิดามารดา ในบทละครในเรื่อง **รามเกียรติ์** คือความรักของ อินทรชิตกับทศกัณฐ์ผู้เป็นพระชนก โดยอาสาออกไปรบแทน ความว่า (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 209)

เมื่อนั้น	อินทรชิตสิทธิศักดิ์ยักษา
ได้ฟังคั่งแค้นแทนอา	ดั่งไฟฟ้าเผาสุ่มกุ่มใจ
จึงทูลว่าพระองค์ทรงพิภพ	อย่าปรารภร้อนรอนหม่นไหม้
ลูกรักจักอาสาไป	ลุยไล่สะพัดมดมันมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

บทละครในเรื่อง **รามเกียรติ์** ได้แสดงภาพความรักของสามีภรรยาหลายคู่ หลายรูปแบบ โดยเฉพาะตัวละครเอกของเรื่องแสดงให้เห็นความรักแบบมั่นคง คือพระรามกับนางสีดา ได้แสดงไว้หลายตอน เช่น ตอนที่ทศกัณฐ์ลักพานางสีดาไปไว้ที่กรุงลงกา พระรามเฝ้าตามหาและสู้รบกองทัพของพวักยักษ์เพื่อชิงตัวนางสีดาคืน จึงมีให้หนุมานไปสืบข่าวนางสีดาห้วงใย เพื่อจะช่วยนำนางสีดา กลับคืนมา (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 1)

พรั่งพร้อมเสนาพานรินทร์	พวกระบิณทร์บังคมประนมไหว้
จึงตรัสเรียกวายุบุตรวุฒิไกร	เข้ามาใกล้แทนสุวรรณแล้วบัญชา
ท่านกับองค์ตมพพาน	จงตั้งจิตคิดอ่านอาสา
คุมโยธาหาร้อยริบไคลคลา	ไปยังกรุงลงกาธานี
สืบข่าวราวเรื่องในเมืองมาร	ให้พบพานสีดามารศรี
บอกว่าเราเศร้าโศกโศกี	ยกโยธิตามนางมากกลางไพร
ว่าพลางทางหยิบสไบทรง	กับทั้งเทพอำมรงค์ส่งให้
แล้วบอกว่าผ่านี่ของทราวมวย	ฝากวานรไว้ในหิมวา
อำมรงค์วงนั้นกัของนาง	ทศกัณฐ์มันขว้างเอาปักษา
ท่านจงเอาไปให้สีดา	แจ้งกิจจาให้สิ้นกินใจ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

การเสนอความรักในลักษณะเกี่ยวพาราสิ จนถึงการใช้เสียกันของตัวละคร ที่ภาษาวรรณคดีไทยเรียกว่า “บทอัศจรรย์” เป็นความรักแบบความใคร่ในกามารมณ์ของตัวละคร ในบทละครเรื่อง รามเกียรติ์ ตัวละครที่มีบทเด่นในเชิงนี้ที่สุด คือ วายูบุตรหรือหนุมาน ซึ่งมีบทสังวาสกับบุษมาลี นางเบญจกายแปลง นางสุพรรณมัจฉา และนางวารินทร์ เช่น บทสังวาสระหว่างหนุมานกับนางบุษมาลี ดั่งบทประพันธ์ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 9)

สุดเอยสุดสวาท	แสนฉลาดล้ำลมคมสัน
ลวงล่อเลือกว่าสารพัน	ถ้าเช่นนั้นโฉมฉายสบายใจ
ขึ้นอยู่ถึงสวรรค์ชั้นอินทร์พรหม	ใครจะตามไปชมเชยได้
จะลวงกันให้ก่อเอออะไร	พอรู้เท่าเข้าใจอยู่ดอกน่อง
ว่าพลางทางทำทอสนิท	แนบชิดเซยชมสมสอง
ระทวยทอดอกอดเกี่ยวกรตรระกอง	ตามทำนองเสนหาประสาสิง
บังเกิดเป็นคลื่นคลั่งฝั่งสมุทร	กุมภามุดฝาระลอกกลอกกลิ้ง
ฟ้าลั่นครื้นครื้นดังปึงยึง	พวยยิงฮือฮือกระพือพัด
ประเดี่ยวดลฝนตกลงชู่ชู่	ท่อมคูขอบวังทั้งจังหวัด
ถ้อยที่ภิรมย์โสมนัส	ตามกำหนดเสนหาอาวรณ์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ส่วนพระรามที่เป็นตัวเอกของเรื่องมีบทที่แสดงความรักใคร่ เป็นบทสังวาสกับนางสีดากล่าวไว้เพียงครั้งเดียวเท่านั้น ดั่งบทประพันธ์ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 524)

ดวงเอยดวงสมร	ที่จะถือโทษกรณิกหาไม่
หากถึงยุคเชษฐีจึงเป็นไป	ต้องในที่เราอวดดาร
ครั้งนี้สัตว์บาปก็ราบแล้ว	จะผ่องแผ้วผาสุกทุกสถาน
ทั้งพี่กับกับโฉมยงนงคราญ	จะสำราญเรีงรื่นทุกคืนวัน
ว่าพลางทางประโลมลูบต้อง	ค่อยประคองเคียงชมภิรมย์ขวัญ
ถ้อยที่ประดีพิศผูกพัน	เกษมสันต์สมถวิลยินดี
อัศจรรย์บันดาลเดือนพยับ	ช่อม่อับเวหาทุกราศี

ภูษงค์ลงเล่นโบกขรณี
สองภริมย์สมสนิทพิศวาส
คลึงเกล้าเข้าหยอกอรไท

ผุดพ่นชลธีบันเทิงใจ
ไม่คลายคลาดเคยชิดพิศมัย
จนหลับไปในราษราตรี
(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ในบทละครเรื่อง **รามเกียรติ์** ปรากฏความรักความผูกพันและห่วงใย ดังความรักของ พระวชิรมฤคฤาษีที่มีต่อพระมงกุฎกับพระลบ พระมุนีคอยดูแลหลานทั้งสองทำของเล่นให้หลานเล่น กันอย่างมีความสุข ดังนี้ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 599)

เมื่อนั้น
รักใคร่หลานขวัญพันทวี
นั่งเลาว่าวกลุณน้อยน้อย
ตัดว่าวปักเป้าปิดกระดาดชไทย
แล้วแกะดินตื้นทำหน้าว่าด
ส่งให้สองนัดตาลาวณย์

พระวชิรมฤคฤาษี
พระมุนีมิให้เคืองใจ
กระจ้อยร่อยนำรักซัดด้วยไหม
ผูกปลายไม้ให้หลานล่อกัน
มาปั้นเป็นรูปสัตว์ทุกสิ่งสรรพ
ตัวนั้นงามเหมาะเหมาะสิ้นที่
(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

กรุณารส

บทละครใน เรื่อง **รามเกียรติ์** เสนอกรุณารสเป็นรสที่โดดเด่นมากที่สุดในเรื่อง คือมีถึง 134 ครั้ง จากจำนวนรสวรรณคดีที่ปรากฏทั้งหมด 692 ครั้ง ลักษณะของอารมณ์ที่ปรากฏ เช่น ความเศร้าโศก เสียใจจากการได้รับความทุกข์ทรมานกาย ทรมานใจ การได้รับความเจ็บปวด ความสงสัย การกลั่นแกล้ง การได้รับความอับอายของตัวละคร จากเหตุการณ์ต่าง ๆ ในเรื่อง ดังตัวอย่างส่วนหนึ่ง

ความเศร้าโศก เสียใจ ที่ตัวละครต้องพลัดพรากจากคนรัก ดังเมื่อพิเภกต้องพลัดพราก จากลูกเมีย คือนางตรีชฎาและนางเบญกาย เพราะทศกัณฐ์ขับไล่ให้ไปอยู่กับพระราม (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 67)

เมื่อนั้น
 พึงเมียรักรำรำพัน
 เป็นกรรมแล้วแก้วตาอย่าร้องไห้
 อยู่ถนอมกลมเกลี้ยงเลี้ยงบุตรี
 แต่ตัวพื่อนี้คราวเคราะห์ร้าย
 ถ้า मैंไม่ล้มตายวายปราณ
 เจ้าจะได้ไปอยู่ด้วยสีดา
 แล้วส่งสอนธิดาวิลาวัณย์
 สิ้นบุญพ่อแล้วแก้วแม่เอ๋ย
 ว่าพลางทางกันแสงชบพักตร์

พิพากแสนวิโยคโศกศัลย์
 อุตส่าห์กลั้นชลาแล้วพาที
 จงหักใจเสียเถิดน้องอย่าหมองศรี
 จะด่วนตีตนตายไม่ต้องการ
 จำกำจัดพลัดพรายจากสถาน
 ถึงเนิ่นนานก็จะมาเห็นหน้ากัน
 จงอุตส่าห์โอบอ่อนผ่อนผัน
 อย่าโศกศัลย์นักรเลณนะลูกรัก
 ทรามเชยเจ้าอุตส่าห์รักษาศักดิ์
 พระยายักษ์สะอื่นให้ไปมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เมื่อทำวมาลีวราชพิพากษาให้ทศกัณฐ์แต่ทศกัณฐ์ไม่ยอมคืน ทำวมาลีวราชโกรธและสั่งให้พระวิษณุกรรมพานางสีดาส่งคืนกรุงลงกาเหมือนเดิม สร้างความเศร้าโศกเสียใจให้กับนางสีดาอย่างยิ่ง ดังบทกลอน (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 401)

เมื่อนั้น
 จะกลับไปไกลองค์พระสามมี
 อุตส่าห์ฝืนอารมณ์บังคมลา
 ก้มกราบพระจักรกฤษณ์ฤทธิไกร

นวลนางสีดามารศรี
 ดังเทวีจะวินาศขาดใจ
 องค์พระอัยกาอัชฌาสัย
 รับไหว้อนุชาแล้วจาบัลย์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เมื่อทศกัณฐ์เมื่อจะออกรบกับพระราม ทศกัณฐ์รู้ว่าถ้าออกไปรบครั้งนี้คงไม่รอดชีวิตกลับมา จึงร้องไห้เศร้าโศกเสียใจที่ต้องจากลูกเมียไปโดยไม่มีวันกลับ ล้ำลาตั้งเสียลูกเมื่อก่อนจากไป ความว่า (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 507-508)

เมื่อนั้น
 แสนสงสารน้ำคำที่รำพัน
 ลดองค์ลงแอบอัครเศ
 ใ้เจ้าพุ่มพวงดวงใจ

ทศเคียรแสนวิโยคโศกศัลย์
 สุดที่จะกลั้นโศกาลัย
 ชลเนตรแถวถึงหลังไหล
 จะหาไหนได้เหมือนเทวี

อย่ากันแสงโคกศัลย์วันท	สร้างกำสรดเสียมั่งฟังที่
จะติดตามพี่ไปไหม	ไพร่จะติฉินนินทา
โถมยงจงอยู่นิเวศน์วัง	คอยฟังข่าวที่ดีกว่า
แม่นม้วยมุดสุดสิ้นชนมา	อย่าให้เวทนาในแผ่นดิน
จงชวนเหล่าสุริย์วงศ์พงศ์พันธุ์	ออกไปช่วยกันปลงศพ
พี่จะลามาศรีไปที่รบ	พลางชบพัตร์ลงทรงโคก

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เหตุการณ์เมื่ออินทรีขิดจะออกไปสู้รบ โดยรู้ตัวดีว่าจะต้องถึงแก่ชีพิตักษัยแน่ จึงมาลาพระชนนี สร้างความเศร้าโศก เสียใจให้นางมณฑาทิเป็นอย่างมาก ดังบทกลอน (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 283)

โอ้อ่าอินทรีขิดลิตีศักดิ์	เสียแรงแม่พิทักษ์รักษา
กล่อมเกลี้ยงเลี้ยงไว้จนใหญ่มา	ทุกเวลาเข้าเย็นได้เห็นกัน
หมายจะสืบสุริย์วงศ์พงศ์เผ่า	ควรหรือเจ้าจะมาอาลัย
แม่จะกินน้ำตาไม่ราวัน	จะมอดม้วยด้วยกันเป็นมันคง
ทั้งนี้เสียดาเป็นต้นเหตุ	ให้บิดเรศรักใคร่ไหลหลง
จนสู้เสียลูกเต้าเผ่าพงศ์	จะคิดสงสารใครก็ไม่มี
โอ้อเสียดายลงกาอาณาจักร	จะเลื่อมศักดิ์สูญสิ้นทั้งกรุงศรี
นางกอดโอรสร่ำพร่ำไค้	ดังเทวีจะวินาศขาดใจ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ในตอนนี้นางสีดาทราบข่าวจากพระลบว่าพระมงกุฎผู้เป็นโอรสถูกจับตัวไป นางก็คร่ำครวญเสียพระทัย (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 629-630)

เมื่อนั้น	โหมนางสีดามารศรี
ได้ฟังดังจะสิ้นชีวิ	ก็ไค้ก็ครวญคร่ำรำไร
โอ้อ่าลูกรักผู้เพื่อนยาก	เป็นวิบากมาวิบัติขัดให้
เล่นอยู่ดีดีก็มีภัย	มาจากไปเปล่าเปล่าเจิวเจ้ากรรม
สงสารด้วยเจ้ายังเยาว์อยู่	ใครจะช่วยค้ำชูอุปถัมภ์

ปานนี้จะอดอยากตราคราตรำ
เห็นจะให้ห้ำหั่นพินฆ่า
นิจจาเอ๋ยลูกน้อยกลอยใจ
ได้เห็นกันสองราประสาแยก
ควรหรือมาเป็นเช่นนี้
เดิมห้ามมิให้เจ้าไปป่า
เห็นทีดีร้ายนี้พระราม
จึงแก้งคิดอ่านพาลผิด
นางครวญคร่ำรำรักลูกชาย

เขาจะทำโทษทัณฑ์ฉันใด
ไหนจะรอดชีวะมาได้
ไม่เคยไกลมารดาสักกราตรี
ถ้า मैंแม่ตายจากจะฝากผี
ชีวิแม่จะมาตายตาม
พร่ำว่าหลายครั้งไม่ฟังห้าม
จะแจ้งความว่าแม่ยังไม่ตาย
เพราะจิตพยาบาทมาดหมาย
ทอดกายเกลืออกกลิ้งนึ่งไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เมื่อพระรามถูกลักพาตัวไป พระลักษมณ์ก็คร่ำครวญเสียพระทัย (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 154)

เมื่อนั้น
รำลึกถึงเชษฐาโคกาลัย
ไอ้สงสารผ่านฟ้านิจจาเอ๋ย
ต้องตกถึงมือมารชาฎาจรจ
เสียแรงน้องระวังนั่งอยู่ด้วย
เสียแรงเลี้ยงเหล่าทหารชาฎาชัย
น้องไม่ขออยู่จะสู้ม้วย
รำพลางโคกจาบัลย์

พระลักษมณ์แสนโศกศัลย์ไม่กลั้นได้
สะอื้นให้ครวญคร่ำรำพัน
พระไม่เคยวิโยคโศกศัลย์
นำที่ชีวันจะบรรลัย
ควรหรือไม่ช่วยพระองค์ได้
ให้มีภัยถึงองค์พระทรงธรรม์
ตามด้วยภูวนายไปสวรรค
พลชั้นนี้ไพร่นายพายน้ำตา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เมื่อพระลักษมณ์ถูกหอกโมกขศักดิ์สิ้นพระชนม์ พระรามก็คร่ำครวญด้วยความรักและอาลัยพระอนุชา (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 195)

ครั้นถึงที่รบเห็นศพน้อง
ค้อยช้อนเกศพระลักษมณ์ใส่ตักไว้
ไฉนเจ้าลักษมณ์น้องรักพี่

เข้าประคองชกหอกหาออกไม
ภูวนายครวญคร่ำรำพัน
พอมานี้เชษฐาอาลัย

เสียแรงได้เดินป่ามาด้วยกัน
 มิทันเสร็จศึกซึ่งนึกไว้
 ให้พ็อยู่ผู้เดียวในดงดอน
 ถึงมีชัยได้เมื่อก็กี่เสียน้อง
 มิขอยอยู่สู้สิ้นชีवालย์
 ว่าพลางทางประคองน้องรัก
 พิโรรำกำสรดศอกา

จะเช่นฆ่าอาธรรมให้ม้วยมรณ
 พ้อมากลับบรรลัยไปเสียก่อน
 จะราญรอนอรุราไปว่าไร
 จะเกี่ยวข้องครหานินทาได้
 ตายไปตามพระอนุชา
 ชบพัคตร์แนบชิดขนิษฐา
 ประหนึ่งว่าชีวันจะบรรลัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เหตุการณ์เมื่อพระมงกุฎกับพระลบสองพี่น้อง ช่วยกันต่อสู้กับกองทัพของพระพรตกับพระสัตตบุตร พระมงกุฎพลาดท่าถูกจับตัวไป พระลบก็โคกเศร่าด้วยความหวังใจ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 628)

เมื่อนั้น
 เจียบเสียงผู้คนพลไกร
 ก็ออกจากดงดอนที่ซ่อนเร้น
 ได้แต่ครศรีของพี่ยา
 ครั้นถึงอาศรมสถานมารดร
 วังเข้ากอดบาททชนี

พระลบหลบซ่อนอยู่พุ่มไม้
 ทฬใหญ่ยกกลับลับตา
 แลหาไม่เห็นพระเชษฐา
 ก็ร้องไห้วิงมายังกุฎี
 ยิ่งโคกเศร่าเร่าร้อนหมองศรี
 โศกก็กลิ้งเกลือกไปมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เมื่อหนุมานออกสืบข่าวนางสีดาจนได้พบพระฤๅษี และคิดลองวิชากับพระฤๅษีได้จึงได้ถูกพระฤๅษีสั่งสอนบันดาลลมฝนตกใส่ หนุมานถูกฝนจนหนาวสั่นได้รับความทุกข์ทรมาน (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 20)

บัดนั้น
 รูปจำแลงแปลงกายก็หายไป
 ให้เยือกเย็นเป็นเหน็บทุกซุ่มชน
 เท่านั้นเกิดเจ้าข้าพระอาจารย์

หนุมานถูกฝนทนไม่ได้
 เหมือนจับไข้สั่นท้าวหนาวสะท้าน
 สุดทนทรมานจึงว่าขาน
 ที่นี้ฉานหลาบเข็ดจงเมตตา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เมื่อยักษ์สุกระสารถแปลงตัวเป็นวานร หนุมานจับได้จึงลงโทษ โดยให้พวกทหารจับมัดและลงโทษจนได้รับความทุกข์ทรมานยิ่งนัก (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 77)

บัดนั้น	สุครีพฤทธิแรงแข็งขัน
รับสั่งพระองค์ทรงธรรม์	ร้องเรียกพวกราชมัลมาทันที
ให้ตอกหลักหน้าพาดคายาว	บ้างผูกเท้าผูกเอวอ้อมมี
เชือกกระหวัดรัดรั้งดึงเต็มที	จับศีรษะอสุรีเข้าใส่คา
บัดนั้น	ราชมัลเหน็บรั้งตั้งท่า
แลข้าเลื่องเยื้องกรายหวายตะค้า	ตีชวาตีซ้ายรายเรียง
บัดนั้น	สุกระสารถ้องดินลั่นเสียง
หัวสะบัดซัดคาคอเอียง	ฟ่างเพียงจะพินาศขาดใจ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

การได้รับความทุกข์ด้านจิตใจเนื่องจากความคิดถึงพระสวามีของนางสีดา เมื่อถูกทศกัณฐ์ลักตัวมาไว้ที่อุทยาน นางก็เฝ้าเศร้าโศกคิดถึงพระราม เสียใจที่พระรามไม่รีบมาช่วยนางดังบทประพันธ์ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 34)

ถึงต้นโศกยิ่งสลดกำสรดเศร้า	เข้าหยุดนั่งบังเงาพฤษภา
จะผูกคอเสียให้ตายวายชีวา	แล้วคิดถึงภัสดาโศกาลัย
โอ้พระทูลกระหม่อมของเมียแก้ว	วันนี้แล้วน้องรักจะดักชัย
เสียแรงเป็นเพื่อนลำบากยากไร้	ไม่เห็นใจเมียแล้วพระจักรี
สิ่งใดแต่หลังได้ปลั่งพลาต	ให้ซัดเคืองเบื่องบาทบทศรี
จะทูลลาอาสัญเสียวันนี้	ขออย่ามีเวรแค้นเข้าไป
รำพลาถนางทรงแสนทเวษ	ชลเนตรแหวถึงหลังไหล
โศกศัลย์วันทสลดใจ	สะอึกสะอื้นให้ไปมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ส่วนพระรามเฝ้าติดตามง้องอนนางสีดา แต่นางสีดาไม่ยอมให้อภัยแทรกแผ่นดินหนี พระรามไป พระรามก็เศร้าโศกเสียใจ ดังบทประพันธ์ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 679)

เมื่อนั้น	องค์พระหริรักษ์เรื่องศรี
ตั้งแต่นางสีดานารี	แทรกพื้นปถพีหนีไป
พระเนาในแท่นสุวรรณบรรจถรณ์	ยอกรกายพักตร์โหยให้
คิดแสนเศร้าสร้อยน้อยฤทัย	ช่างกระไรกระนั้นนางสีดา
ถึงจะเคืองแค้นพิวามีผิด	ก็จะคิดถึงสองโอรสา
นี้สลัดตัดได้ไม่เมตตา	เห็นสุดสิ้นเสนหาอาลัย
ไฉ่สงสารปานนี้โฉมตฤ	จะไปอยู่แห่งหนตำบลไหน
ถึงจะคิดติดตามทรมาวัย	ก็เห็นไม่คืนมาธานี
เสียแรงที่ดับเข็ญเย็นยุค	หวังได้ร่วมสุขเกษมศรี
ควรหรือเป็นต่างต่างไปอย่างนี้	ให้มีแต่ชำระกำใจ
พระยิ่งโศกศัลย์รัญจวนจิต	สุดคิดป้ำเลือดตาไหล
รำพลาทางทรงโศกาลัย	อยู่ในแท่นรัตนัชชวาล
	(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ความทุกข์อันเกิดจากความวิตกกังวลของทศกัณฐ์หลังจากถูกเผากรุงลงกาแล้ว ได้ทราบข่าวว่ากองทัพของพระรามยกพลมามากมายอยู่ริมฝั่งน้ำ พระทัยก็ร้อนรุ่ม คิดกังวลเรื่องเข้าศึกมาประชิดเมือง (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 79)

เมื่อนั้น	องค์ท้าวทศพัศตร์ยักษ์
ประจักษ์แจ้งพระทัยว่าไพร่	จะข้ามมาราวีถึงเวียงชัย
ยิ่งร้อนรำคาญจิตคิดวิตก	ให้คับอกไม่ออกปากได้
จึงเสด็จลีลาคลาไคล	เข้าไปในแท่นที่ศรีไสยา
เอนองค์ลงเหนือบรรจถรณ์	ยอกรกายพักตร์ยักษ์
ทุกข์ร้อนถนฤทัยไปมา	ตรึกตรองถึงสงครามรามลักษณ์
ครั้งนี้ที่ศึกเห็นใหญ่หลวง	จะลุล่วงลงกาอาณาจักร

เหตุด้วยสี่ตายพาพัคตร์

จำจะคิดถ่ายเทด้วยเล่ห์กล

ให้ข้าศึกเลิกทัพกลับไป

จึงเกิดการหาญหักชิงชัย

ตัดรอนผ่อนปรนแก้ไข

จึงจะไม่เหนื่อยยากลำบากกาย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เหตุการณ์เมื่อนางมณฑิลาเสด็จไปเฝ้าพระทัยด้วยความอับอาย เมื่อทราบข่าวหนุมานแปลงร่างมาเป็นทศกัณฐ์และได้ร่วมหลับนอนกับนาง (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 444)

เมื่อนั้น

ฟังแกล้งแจ้จระหนกประจักษ์ใจ

ทั้งอายทั้งกลัวด้วยชั่วหนัก

กอดบาทภัสตราสามี

นางมณฑิลาเทวีศรีไล

อรไทเพียงจะสิ้นสมประดี

ไม่อาจแลดูพัคตร์ท้าวยักษ์

โคกไฉนนิ่งไม่ตึงกาย

ในตอนทีหนุมานต่อสู้กับพระมงกุฎและพระลบ แล้วพลาดท่าถูกตีด้วยศรจนสลบไป พระมงกุฎได้เอาเชือกเถาววัลย์ผูกมัดมัดไพล่หลัง และสีกที่หน้าของหนุมาน เป็นการสาปไม่ให้แก้เชือกที่ผูกมัดไว้ หนุมานเสด็จไปเสียดใจ และความอับอายที่พลาดท่าต่อพระกุมารทั้งสอง (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 13-20)

บัดนั้น

อภัยศอดสูสุดคิด

อนิจจาครานี้ตัวกู

จะเหาะไปก็อายแก่เทวดา

ครั้นนิ่งอยู่อย่างนี้ก็มิได้

แล้วลาสองกษัตริย์บัดดล

ครั้นถึงอยู่ยาราณี

จึงคุกเข่าเข้าไปมิได้ช้า

หนุมานเสด็จสร้อยละห้อยจิต

ตั้งชีวิตจะม้วยมรณา

สุดรู้ซ้ำร้ายชายหน้า

จะเดินทางพสุธาก็อายคน

จำจะไปทูลแกล้งแจ้เหตุผล

สำแดงฤทธิธรรมา

เห็นภูมียอกขุนนางอยู่ข้างหน้า

นั่งก้มพัคตราโคกาลัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เราทรรส

บทละครในเรื่อง **รามเกียรติ์** เสนอเราทรรสเป็นรสที่โดดเด่นรองลงมาจากกรุนารส โดยมีจำนวนการปรากฏ จำนวน 125 ครั้ง จากจำนวนที่มีการปรากฏของรสทั้งหมด 692 ครั้ง

ตั้งเหตุการณ์เมื่อทศกัณฐ์ลักพาตัวนางสีดา แล้วพยายามเกี่ยวพาราสีนาง นางสีดา จึงตรัสผรุสวาทด้วยความแค้นเคือง (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 31)

เมื่อนั้น

ได้ฟังคำแค้นนักจึงชักไม้
 เหวยเหยยไ้ไม่ใจจกรรจ์
 อันใจกู่สู้สิ้นชีวาวาย
 หากว่าอยู่ผู้เดียวที่ศาลา
 แม้นพบพระหริรักษ์จักรี
 อย่าพักพูดเกี่ยวพานป่วยการปาก
 ว่าพลางนางเมินพักตรา

นางสีดานารีศรีใส

มาปีกไว้ตรงหน้าด่าเปรียบปราย

มึงอย่าคิดสำคัญมั่นหมาย

ไม่ขอเห็นเช่นชายชาตินี้

มึงจึงหาญอหังการพานี้

ชีวิมึงจะม้วยมรณา

กูไม่ยอมกเชื่อฟังซังน้ำหน้า

พุ่มฟายชลนาไม่พาที

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เหตุการณ์เมื่อหนุมานเข้าไปสืบข่าวนางสีดาในกรุงลงกา ได้หักไม้สวนหลวงที่หวงห้าม และต่อสู้อำพันทหารของทศกัณฐ์ สร้างความโกรธแค้นให้ทศกัณฐ์ยิ่งนัก (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 40-41)

เมื่อนั้น

ลุกขึ้นกระที่บบาทควาไป
 มาหักไม้ในสวนแล้วมิสา
 ลบหลู่ดูหมิ่นถิ่นแคลนครัน
 จะให้องคิณทรวชิตไปคิดอ่าน
 ตรัสพลางทางสั่งเสนา

ทศเคียรเคืองขัดอัชฌาสัย

เหมไ้เดรฉานชาญจกรรจ์

ข้า้ประหารลูกยาจนอาสัย

แค้นมั่นกูไม่ไว้ชีวา

ล้างผลาญชีวิงให้สังขาร

ไปบอกพระลูกยามาบัดนี้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ในตอนที่พระรามมั่งงอนขอคืนดีกับนางสีดา นางตรัสตัดพ้อ ความว่า (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 659)

ทรงเคยทรงฤทธิ
 น้อยหรือนั่นน่าเชื่อเหลือใจ
 คิดคิดขึ้นมาแล้วน่าสรวล
 เมื่อแต่แรกโกรธาให้ฆ่าฟัน
 สารพัดตรัสว่าข้าชั่ว
 แล้วจะมางอนง้อขอดี
 มีหน้าข้าทำให้ฆ่าฟัน
 ถึงจะโกรธจะแค้นสักเท่าไร
 ชาตินี้มีกรรมได้ทำมา
 ผ่านฟ้าอย่าได้เป็นกังวล
 สิ้นบุญกันแล้วก็แล้วไป
 ผู้ตายวายวางชีวิตี
 เชิญเสด็จภูไนโยไปเกิด
 แต่โปรดด้วยช่วยทูลพระมารดา

ชะช่างฉลาดคิดแก้ไข
 ที่ไหนใครจะรู้เท่าทัน
 จะสำรวจก็จะว่าเย้ยหยัน
 จะว่าเพื่อนยากกันก็ไม่มี
 เขาก็รู้อยู่ที่ทั่วกรุงศรี
 ยังไม่หายคลายที่เจ็บใจ
 เห็นว่าทำทรงธรรมนั้นไม่ได้
 ก็ต้องนั่งอยู่กับใจจำจน
 วาสนาอาภัพไม่เป็นผล
 เสียตายโยกับคนเช่นนี้
 จะก้มหน้าอยู่ในพนาศรี
 ไม่ขอคืนธานีอยุธยา
 ให้เปรมปรีดิ์ประเสริฐเป็นสุชา
 ว่าข้าถวายบังคมไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

และในอีกตอนหนึ่งนางสีดากล่าวประชดประชันพระรามด้วยความขุ่นเคืองพระทัย
 ดังความว่า (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 658)

เมื่อนั้น
 จึงสนองบัญชาว่าไป
 เห็นแล้ววารีก้ำน้ำหนักหนา
 พาไลโกรธาให้ฆ่าตี
 เดียวนี้เป็นอย่างไรได้คิด
 ล่อลวงให้หลงงวงวย
 ซึ่งจะรับกลับคืนไปบุรี
 ด้วยข้าเป็นคนโทษโหดร้าย
 พระก็เป็นปิ่นกษัตริย์ทรงเดช
 จะหานางอื่นชมมีถมไป

นางสีดาเคืองแค้นค้อนให้
 ภูไนโยอย่าพักมาพาตี
 จึงดำรัสสารพัดน่าบัดสี
 นี้หากว่าชีวิตีได้มอดม้วย
 มารับผิดพาที่ทำได้ด้วย
 ช่างไม่ช่วยเงินจิตคิดละอาย
 มลทินยังมีอยู่ไม่หาย
 เครื่องจะขายบาทาภูไนโย
 ไซ้จะไร้อัครพิศมัย
 จะรับเข้าไปไยเมื่อไม่ตี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เหตุการณ์เมื่อหนุมานลาพระฤาษี แล้วเหาะไปเหนือกรุงลงกานางอังกาศตโลมาร ซึ่งเป็น
ปีศาจเสื้อเมืองเห็นพวกลิงเหาะมาก็โกรธแค้น จึงร้องดำ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย,
2544, หน้า 22)

เมื่อนั้น
เป็นปีศาจเสื้อเมืองเรื่องฤทธา
เห็นลิงเหาะลอยลงมาตรงวัง
ร้องเรียกพลพวกผีมีฤทธิฤทธิ์
เหวี่ยงเหวี่ยงสรวาวานร
กูคือเสื้อเมืองเรื่องฤทธิไกร

นางอังกาศตโลมารหาญกล้า
สีหน้าแปดมือถืออาวุธ
ให้แค้นคั่งขัดใจดังไฟจุด
ขึ้นขวางหน้าวายุบุตรแล้วถามไป
จะเหาะข้ามนครไปไหน
จะสังหารมึงให้วายปราณ
(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เมื่อทศกัณฐ์ต่อสู้กับกองทัพของพระราม พวกยักษ์สู้กองทัพวานรไม่ได้ ต่างวิ่งหนีเข้าป่า
ทำให้ทศกัณฐ์กริ้ว (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 512)

เมื่อนั้น
เห็นไพร่พลแตกยับทั้งทัพชัย
ยิ่งกริ้วโกรธโตดลงจากรถา
เข้าไล่ตีโยธาวานร
เห็นพวกพลย่นย่อไม่รอรบ
ไล่รุกบุกบันกระชั้นมา

ทศเคียรสุริยวงศ์เป็นใหญ่
พวกลิงไล่ห้าพันพันพอน
อสุรกวัดแกว่งพระแสงศร
ด้วยกำลังฤทธิรอนอสุรา
ยิ่งล่าทัพหวดซ้ายป่ายขวา
จนถึงหน้ารถทรงองค์พระราม
(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

หасыรส

บทละครในเรื่อง **รามเกียรติ์** มีการปรากฏหасыรสนี้ อยู่ 31 ครั้ง จากจำนวนรสที่ปรากฏ
ทั้งหมด 692 ครั้ง ซึ่งจะพบจากเหตุการณ์ๆ ดังนี้

หасыรสที่ปรากฏในการจัดเตรียมกองทัพสุครีพไว้รอรบมือกับทัพยักษ์ ปรากฏเป็นขบวน
ที่มีการแต่งกายและสัตว์พาหนะแปลก ๆ ดุหน้าขบขัน (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย,
2544, หน้า 333-334)

ตั้งให้ขุนกระบิรินทร์นิลนท
 ปีกซ้ายฝ่ายศรีชมพูพาน
 กองหลังตั้งนิลปาดัน
 ต่างถือเครื่องศาสตราอาวุธ
 เหล่าพวกสิงถุนุ่นตาโอง
 บ้างสอดใส่เสื้อแดงแต่งตัว
 บ้างใส่หมวกตุ้มปี่ขี้หมู
 แล้วเทียมเวษยันต์บัลลังก์

คุมพลกองหน้ากล้าหาญ
 ปีกขวาสุรกานต์ชำนาญยุทธ์
 กองหลวงนั้นล้วนกระบิที่มีมงกุฎ
 คาดตะกรุดลงยันต์พันพิ้ว
 ซี่เสื้อโคร่งถือพร้าผ้าโพกหัว
 ซิ่นซิววี่เงือกกระตักหยักรั้ง
 ขวานปูลูเล่มสนัดขัดหลัง
 มาเตรียมทั้งรถพระอนุชา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ภาพความโกลาหลวุ่นวายอันน่าขบขันเมื่อหนุมานแกลังทศกัณฐ์กับนางมณฑิที่หนุมาน
 ไปเข้าห้องบรรทมของทศกัณฐ์ โดยเอาแกลังเอาดมทศกัณฐ์กับนางมณฑิมัดติดกัน เมื่อทั้งสองตื่น
 จากบรรทมผมก็ตึงตึงกันตึงกัน และโทษกันว่าอีกฝ่ายหนึ่งนอนทับผม (พระบาทสมเด็จพระพุทธ
 เลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 421-425)

จะลุกจากบรรทมผมผูกตึง
 เข้าผลักนางมณฑิด้วยโกรธา
 เมื่อนั้น
 เห็นพระภัสศดาคร่ำผมไป
 จูดซักขวกไขว่อยู่ในที่
 จะเยอแยงอย่างไรไม่เคลื่อนคลา

ยั้งดิ่งยั้งแน่นแค้นหนักหนา
 นีนอนทับผมข้าไว้ว่าไร
 นางมณฑิรู้สึกนึ๊กสงสัย
 ตกใจนางลากกระชากมา
 ถ้อยที่เชิงแก้เกศา
 ต่างว่านี่ทำประการใด

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เหตุการณ์เมื่อพระรามพยายามงอนง้อขอคืนดีกับนางสีดา แต่นางสีดาไม่ยอมคืนดีด้วย
 พระรามจึงอ่อนวอนให้พระฤษีช่วยพูดกับนางสีดา ฝ่ายนางสีดาก็ให้ฤษีช่วยไปบอกพระรามถึง
 สิ่งที่พระรามทำกับตน พระฤษีต้องเป็นผู้สื่อสารเดินกลับไปกลับมาระหว่างพระรามกับนางสีดาจน
 เหน็ดเหนื่อยอย่างน่าขบขัน (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 654-655)

ครั้นถึงจึงตรงเข้าห้องใน
แล้วเห็นว่าเหนื่อยเต็มทีแล้วสีกา
เมื่อตะกี้รูปไปใต้ถุน
สารภาพรับผิดชอบทุกประการ
ด้วยคลังคลังมกุ่มใจไม่ทันคิด
มิได้รู้สึกตัวมัวเมา

ลงนั่งหอบหายใจอยู่ตรงหน้า
ต้องกลับไปกลับมาว่ารำคาญ
พระรามเขาน่าสงสาร
ที่หักหาญทำโทษนางนงเยาว์
ซึ่งปลั่งผิตครั้งนี้เพราะผีเข้า
ต่อจะจริงของเขาแล้วเทวี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

วิจารณ์

บทละครในเรื่อง รามเกียรติ์ ปรากฏวิจารณ์จำนวน 96 ครั้ง จากจำนวนรสรพรรณคดีที่ปรากฏในเรื่องนี้จำนวน 692 ครั้ง วิจารณ์ที่ปรากฏจะเป็นความกล้าหาญในการสู้รบและความกล้าหาญกระทำเรื่องเสี่ยงอันตราย ดังตัวอย่างส่วนหนึ่ง

เหตุการณ์เมื่อหนุมานหลอกทศกัณฐ์ให้จุดไฟเผาตน ทศกัณฐ์หลงเชื่อจุดไฟ เมื่อไฟติดบนร่างหนุมาน หนุมานก็แสดงความกล้าเสี่ยงอันตรายโดยนำไปติดไฟในสถานที่ต่าง ๆ จนเพลิงลุกไหม้ทั่วกรุงลงกา (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 49)

เมื่อนั้น
พอเพลิงลุกโผลดเฒ่าโชนทะยาน
แกล้งลตเลี้ยวเที่ยวทั่วทุกจังหวัด
ขึ้นจุดปราสาทปราสาทชัยไฟโพลง
ทั้งตึกกว่านบ้านเรือนอาณาราษฎร์
แล้วสลัดเพลิงพิษที่ติดมา

วายุบุตรวุฒิกไรใจหาญ
วิ่งผ่านเข้าไปในพระโรง
เผาปรีศวีเรือนจันทร์ควนโขมง
ไปจุดโรงม้ารอดคชา
เอาไฟฟาดเข้าไปไหม้เผื่องฝา
เหาะออกนอกกลางกากรุงไกร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เมื่อพระรามทำสงครามกับทศกัณฐ์ จนได้นางสีดาคืนมา แต่ก็กลางแคลงใจในความบริสุทธิ์ของนาง นางสีดาจึงแสดงความกล้าหาญขอลุยไฟเพื่อพิสูจน์ความบริสุทธิ์ของตน ดังบทประพันธ์ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 520)

เมื่อนั้น
 ได้ฟังดังต้องสายสุณี
 จึงบังคมก้มพักตร์พจนารถ
 จะว่าไปไม่มีที่อ้างอิง
 เว้นแต่กองเพลิงกาลถ่านอัคคี
 ขอพระองค์จงสั่งให้กองไฟ
 ข้าจะตั้งความสัตย์อธิษฐาน
 แล้วจะลุยเข้าไปในอัคคี

นวลนางสีดามารศรี
 มิรู้ที่จะทูลให้เห็นจริง
 อันข้าบาทยากเย็นเพราะเป็นหญิง
 ใครจะเล็งเห็นจริงที่ในใจ
 จะเป็นที่พึ่งพาของข้าได้
 ที่ในหน้าพลับพลาเวลานี้
 สาบานต่อเบื้องบพศรี
 ถ้าแผ่นดินชั่วชีวิตจวงวายปรารถ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ตอนที่ไมยราพต่อสู้กับหนุมาน โดยไมยราพแสดงอิทธิฤทธิ์ถอนต้นตาลใหญ่สามต้นแล้ว ทำท่ายให้ด้วยต้นตาล (เปลี่ยนกันตี) ไมยราพเป็นฝ่ายตีก่อน แต่หนุมานไม่เป็นอะไร เมื่อหนุมาน เป็นฝ่ายตีไมยราพ ไมยราพนึกหวาดกลัว แต่ด้วยศักดิ์ศรีไมยราพจึงยอมตายแต่ไม่ยอมอ่อนวอน ขอชีวิต (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 167)

เมื่อนั้น
 แล้วกลั้นจิตคิดมานะนีกอาย
 ดำริพลางทางว่าเหวยไฉ่ลึง
 ถึงมาตรแผ่นดินม้วยชีวันบรรลัย
 ซึ่งสัญญาว่าไว้จะให้ดี
 ว่าพลางทางยื่นคทาธร

ไมยราพประหวั่นขวัญหาย
 ลูกผู้ชายตายไหนก็ตายไป
 ทำเยอหยิ่งอย่างกูสู้ไม่ได้
 กูก็ไม่อยากของง้ออน
 ไม่พาทีกลับกลอกหลอกหลอน
 แล้วลงนอนให้มั่งดังสัญญา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เหตุการณ์เมื่อ ทศกัณฐ์จะออกไปสู้รบกับพระรามโดยรู้ว่าตนจะเป็นฝ่ายพ่ายแพ้จึงไปลา มเหสีทั้งสอง นางมณโฑขอให้นางสีดาไปคืนพระรามเพื่อยุติสงคราม แต่ทศกัณฐ์ไม่ยอมด้วยขัตติยมานะจึงแสดงความกล้าหาญที่จะยอมตายเพื่อเกียรติของตน (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 506)

ปลอบนางพลาจระงับดับทเวช
ถึงวอดวายไม่เสียดายชีวี
จะออกไปรณรงค์สงคราม
แล้วกลืนกลั่นกันแสงแจ้งพระทัย

กุเป็นวงศ์พรหมเศวตเรืองศรี
พอให้มีเกียรติยศปรากฏไว้
ให้ลักษณะรามพิศวงหลงไหล
สำรวมใจร้ายเวทวิทยา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ภยานกรส

บทละครในเรื่อง **รามเกียรติ์** ปรากฏภยานกรส จำนวน 38 ครั้ง จากจำนวนรสที่ปรากฏ รสทั้งหมด 692 ครั้ง ดังตัวอย่างส่วนหนึ่ง

เมื่อยักษ์สูกะสารมาแจ้งทศกัณฐ์ว่ากองทัพพระรามกำลังชนหินข้ามสะพานมาเพื่อมาทำศึกชิงนางสีดาคืน ทศกัณฐ์ก็เกิดความวิตกกังวลพระทัย (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 79)

เมื่อนั้น
ประจักษ์แจ้งพระทัยว่าไฟรี
ยิ่งร้อนรำคาญจิตคิดวิตก
จึงเสด็จลีลาคลาไคล

เอนองค์ลงเหนือบรรจถรณ์
ทุกขีร้อนถอนฤทัยไปมา
ครั้งนี้ที่ศึกเห็นใหญ่หลวง
เหตุด้วยสีดาอุพพักตร์

องค์ทำวศพัศตร์ยักษ์
จะข้ามมาราวีถึงเวียงชัย
ให้คับอกไม่ออกปากได้
เข้าในแทนที่ศรีไสยา
ยอกรกายพัศตร์รักษา
ตริกตราถึงสงครามรามลักษณ์
จะลุล่วงลงกาอาณาจักร
จึงเกิดการหาญหักชิงชัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เหตุการณ์ที่หนุมานวางแผนให้ทศกัณฐ์เอาไฟจุดเผาหางของตน แล้วก็วิ่งไปรอบพระนคร วางเพลิงลูกไหม้ทั้งเมือง พวกยักษ์ทั้งเจ้านายและพลเมืองต่างก็ตกใจกลัว (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 49-50)

เมื่อนั้น
 จงสองมเหสีหนีไฟ
 กุมภกรรณกับจันทวดี
 อินทรชิตจุดสุวรรณกัณธυμα
 เจ้าขรวันายทำวนางต่างเก็บของ
 พวกโขนจำคว่าฉวยได้ถ้วยชาม
 นางสาวสาวข่าวของไม่วิดก
 แหนบตะไกรไม้สอยสนงา
 พวกหญิงชายชาวบ้านร้านช่อง
 ต่างเก็บคว้าผ้าผ่อนท่อนสไบ
 บ้างหิ้วหีบหอบมุ้งจูงแม่ยาย
 พวกผู้หญิงสาวแก่แม่ค้า
 พวกขุนนางต่างจูงท่านผู้หญิง
 บ้างไปบ้างมาละล้าละลัง

ทศเคียรเวียนวงวิ้งหลงไหล
 กำนัลในวิ้งตามหลามมา
 วิ้งหนีเปลวไฟไปข้างหน้า
 พิณกลากตรีชฎาออกมาตาม
 เงินทองหีบผ้าให้เข้าหาม
 วิ้งตามหลวงแม่เจ้าฉาวออกมา
 ฉวยกระจกเครื่องแต่งแบ่งผัดหน้า
 อุตสาห์วิ้งประคองร้องอิงไป
 บ้างชนข่าวของวิ้งร้องไห้
 โองไหใส่สาแหวกแบกหามมา
 เมียหายเที่ยวมองร้องเรียกหา
 แบกตะกร้ากระบุงพะรุงพะรัง
 นางเมียน้อยพลอยวิ้งตามหลัง
 เสียงอึกทักทั้งเมืองลงกา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เหตุการณ์เมื่อนางอดุลย์กษีมีความแค้นเคืองและริษยานางสีดา จึงหลอกให้นางสีดาวาดภาพทศกัณฐ์ให้ดู แล้วนางอดุลย์ก็หายตัวเข้าไปในรูปทศกัณฐ์ สร้างความตื่นตระหนกตกใจในหมู่สนมกำนัล (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 571)

บัดนั้น
 เห็นนางนั้นหายวับไปกับตา
 ลางนางบ้างว่าผีหลอก
 บ้างหลับตาคำกอดเพื่อนกัน
 ลางคนลนลานพาลชี้ขลาด
 บรรดาเหล่าสาวสนมไม่สมประดี

ฝูงกำนัลตระหนกตกประหมา
 ประหลาดอยู่ดูน่าอัศจรรย์
 พุดไม่ออกความกลัวตัวสั่น
 ออใจไหวหวั่นพรันเต็มที
 ร้องกรีดหวีดหวาดอึ้งมี
 กลัวผีปีศาจจะขาดใจ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เหตุการณ์ต่อจากนี้คือเมื่อนางอดุลสิงในรูปทศกัณฐ์ได้มีผลทำให้พระรามวิปริตไป
คว่ำดาบไล่ฟันพวคนางสนมกำนัลซึ่งต่างวิ่งหนีด้วยความกลัว (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าน
นภาลัย, 2544, หน้า 574)

บัดนั้น	สาวสนมনারีไม่มีขวัญ
วิ่งล้มปะทะปะกัน	ความกลัวตัวสั่นไม่สมประดี
สาวสรรคักำนัลนางพนักงาน	สับสนอลหม่านอึ้งมี
เหล่าพวกนึ่งยามตามอัคคี	ต่างหนีกระจัดพลัดพราย
หลวงแม่เจ้าแก้วแจ๋จ่าไซลอน	วิ่งโดนกันล้มผ้าห่มหาย
อุตุลุดอุตุมือเจ้ารัวนาย	วุ่นวายวิ่งไขว่ไปมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เมื่อพวกทหารวานรของพระรามได้ต่อสู้กับกองทัพของยักษ์สหัสเดชะกับมุลพลัม พอพวก
ทหารพระรามเห็นจอมทัพคือท้าวสหัสเดชะซึ่งมีรูปร่างใหญ่โตมีพันเศียรและพระกรสองพันกร
ก็เกิดความเกรงกลัวก็วิ่งหนีกันแตกกระจาย (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544,
หน้า 316)

บัดนั้น	โยธาวานรน้อยใหญ่
ครั้นถึงทิวไม้รายริมชายไพร	ทัพชัยปะทะปะกัน
เห็นจอมพลบนราชรถ	กายากำยำล้ำสัน
พันเศียรซบซ้อนกรสองพัน	เนตรนั้นโชติช่วงดั่งดวงดาว
ต่างตกใจวิ่งทิ้งอาวุธ	อุตุลุดเล่นหนีมีจาว
บ้างบุกเข้รกรเร็ววกร็วกราว	นายบ่าวแตกกระจัดพลัดแพลง
กลางลึงล้มลุกจุกเจ็บป่วย	เห็นเหวห้วยหินหุบเข้าฟูบแผ่
บ้างมุดเข้าใต้ขนอนอนตะแคง	ที่มีแรงก็ยั้งวิ่งวุ่นไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

พิภตสรรส

บทละครในเรื่อง **รามเกียรติ์** มีการปรากฏรสวรรณคดีที่เรียกว่าพิภตสรรสจำนวน 9 ครั้ง
จากรสวรรณคดีทั้งหมดในเรื่องนี้ 692 ครั้ง ดังเหตุการณ์คือระหว่างพระรามกับกุมภกรรณ พระราม

ได้ส่งหนุมานกับองคตไปทำลายพีธีลับหอกโมกขศักดิ์ของยักษ์กุมภกรรณหนุมานได้แปลงกายเป็น
สุนัขเฝ้าลายน้ำอย่างน่าเกลียดน่าชยะแขยง (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544,
หน้า185)

ครั้นถึงจึงเห็นโรงพีธี
เห็นยักษ์เที่ยวตรวจตราวิมสาคร
หนุมานนิมิตด้วยฤทธิรงค์
องคตน้องชายกลายเป็นกา

ตั้งที่หาดทรายชายสิงขร
สองวานรลอบลงให้ลับตา
เป็นสุนัขเฝ้าส่งกลิ่นกล้า
จับจิกลอมมาตรงหน้ายักษ์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เหตุการณ์ตอนที่พระยาคุมภกรรณเห็นทหารยักษ์พากันหนีตาย ด้วยความโกรธแค้นจึงยิง
ศรใส่กองทัพพวกลิง ทำให้พวกลิงตายด้วยสภาพอันน่าสังเวชน่าเกลียดน่ากลัว ดังบทประพันธ์
(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 207)

เบรียงเบรียงเสียงสนั่นครั่นครึก
ต้องกระบี่พลสกลไกร

ก้องกึกกัมปนาทหวาดไหว
พุงไส้เรียรายวายปราณ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

อัทธูตรส

บทละครในเรื่อง **รามเกียรติ์** จะพบรสอัทธูตรสปรากฏจำนวน 41 ครั้ง จากจำนวนที่มี
การปรากฏของรสทั้งหมด 692 ครั้ง ดังตัวอย่างส่วนหนึ่ง

เมื่อทหารวานรช่วยกันขนหินมาถมแม่น้ำเพื่อจะเข้ากรุงลงกาได้ พวกวานรต่างก็แสดง
อิทธิฤทธิ์แข่งขันทันเต็มที่ ทำวราพนาสูรได้ยินเสียงดังเลื่อนลั่นแทบว่าหูจะแตก จึงเปิดพระแกลแลดู
และได้เห็นและได้ยินเหตุการณ์อันดังสนั่นชวนประหลาดใจ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า
นภาลัย, 2544, หน้า 75)

จึงเผยแกลแลดูสุริยน
แต่ทางทิศบูรพานภาลัย
จึงดำรัสสั่งสุกระसार
เสียงโผผางข้างเบื้องบูรพา

เห็นมีตมมมัวหมองไม่ผ่องใส
เสียงสนั่นหวั่นไหวทั้งโลกา
อัศจรรย์บันดาลหลากนักษัตร
อสุราไปดูให้รู้ความ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เมื่อทศกัณฐ์จะออกไปรบกับกองทัพพระรามเป็นครั้งสุดท้าย ก็มีเหตุการณ์ทำให้นางมณฑิลาแปลกประหลาดใจ ดังบทกลอน (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 501)

เมื่อนั้น	โฉมนางมณฑิมาเหสี
ทั้งนวนางกาลอัคคี	สาวสนมনারีก้านลิ
แลไปเห็นองค์เจ้าลางกา	เศียรกรซ่ายชวามามีไม
วิปริตผิดประหลาดหลากใจ	กรีบไปรีบเสด็จด้วยพลันฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เหตุการณ์เมื่อทศกัณฐ์มองเห็นนางรำย ก่อนที่จะออกไปรบกับพระรามก็เกิดความหวั่นไหวหวาดกลัว ดังบทประพันธ์ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 508)

ทั้งธงฉัตรสารพัดจะผิดตา	ดังศิลาแท่งทาบไม่ปลาบปลิว
อันองค์สุราพระยามาร	กับังดาลอดโรยโหยหิว
ต้นไม้รายทางอยู่เป็นทิว	ลมจะฉิวชายใบก็ไม่มี
พิเคราะห์เห็นเป็นลางหลากประหลาด	ยิ่งหวั่นหวาดวิญญูณย์ยักษ์
อุตสาห์ผืนอารมณ์สมประดี	รีบเร่งโยธีคลาไคล

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

พระรามมีอาการวิปริตสั่งให้พระลักษมณ์นำนางสีดาไปฆ่า พระลักษมณ์ทำไม่ลงสงสารนางสีดา แต่นางสีดาพยายามพูดให้พระลักษมณ์ฆ่านางให้ได้ เมื่อพระลักษมณ์ตัดสินใจฟาดพระขรรค์ใส่นางสีดา ด้วยความซื่อสัตย์ของนางที่มีต่อพระรามจึงเกิดเหตุมหัศจรรย์พระขรรค์กลายเป็นพวงมาลัยสวมคอนาง ดังบทประพันธ์ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 582)

เมื่อนั้น
 ลืมเนตรขึ้นเห็นพระขรรค์ชัย
 เดชะสัตย์ชื่อตรงของนางคราญ
 พิชมาตพาดพันไม่มรณา
 เห็นพระลักษณส์ลบชบนิ่ง
 สำคัญจิตคิดว่าบรรลัย

นางสีดาไม่ม้วยตักษัย
 เป็นมาลัยสวมศอกกัลยา
 กับบุญญาธิการไอรสา
 จึงผันพักตราแลไป
 จะไหวติงกายาก็หาไม่
 ทรามวัยพิโรธาโคกาท

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เสาวรจณี

บทชมโฉมหรือชมความงามของตัวละคร

บทละครในเรื่อง รามเกียรติ์ มีการปรากฏเสาวรจณีนี้จำนวน 59 ครั้ง ในจำนวนรสด
 ที่ปรากฏในเรื่อง 692 ครั้ง มีลักษณะการชม ดังนี้

เมื่อหนุมานเห็นนางบุษมาลีจึงได้กล่าวชมความงามของนางบุษมาลี (พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 5)

เห็นนางหนึ่งงามแจ่มเข้มช้อย
 ทรงโฉมประโลมเลิศลักษณ์
 ผิวเนียนวลละอองเป็นสองสี
 ขอบขนงก่งเหมือนดังเดือนแรม
 เหวบางร่างรัดกำดัดสวาท
 เข้าแอบฉากแพรแสงแลเคียง

นั่งร้อยดอกดวงพวงบุปผา
 พักตราจิ้มลิ้มยืมแย้ม
 โอบอุ้มนางอย่างลื่นจีจิ้นเต็ม
 ทั้งสองแก้มเพียงพระจันทร์วันเพ็ญ
 ดูผุดผาดสารพัดครัดเคร่ง
 ยิ่งเพ่งยิ่งพิศยิ่งติดใจ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ท้าวมาลีวราชเห็นนางสีดาก็นึกชมพระโฉมนางสีดา (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า
 นภาลัย, 2544, หน้า 397)

เมื่อนั้น
 พิศโฉมสีดาลาวุณย์
 คมขำล้าอางเหมือนอย่างเขียน
 กุเกิดมาอายุถึงเพียงนี้

ท้าวมาลีวราชวังสวรรค์
 ดั่งดวงจันทร์แจ่มฟ้าไม่ราศี
 ไม่ผิดเพี้ยนพิมพ์พักตร์พระลักษมี
 ไม่เห็นนางใดดีเหมือนสีดา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ตอนที่พระลักษมณ์จะออกรบกับกุมภกรรณ พระลักษมณ์จะสร่งน้ำ แต่งพระองค์ และเครื่องประดับใหม่ ดังบทประพันธ์ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 190)

ดูปลั้สุคนธ์ปิ่นสุวรรณ	ผิวพรรณนวลเนื้อเรื่อเหลือง
สนับเพลาภูษาค่าเมือง	ชายแครงแสงประเทืองทองระยับ
ห้อยหน้าตาขุนเชิงขลิบ	ผ้าทิพย์ตาดติดเลื่อมสลับ
ฉลององค์เกราะแก้วแวววิบ	คาดปิ่นเหนงบานพับประดับเพชร
สร้อยสนสังวาลวรรณกุดันดวง	ทับทรวงแสงจรัสตรัสตรีจ
พานุ้ตรรายพลอยลอยเม็ด	ทองกรซ้อนเจ็ดเส้นทรง
สวมใส่ชฎามหากระถิน	ห้อยอุบะประทีนกลิ้งส่ง
นิ้วพระหัตถ์จัดเรียบอำมรงค์	ครันเสร็จทรงศรีลีลา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

และในอีกตอนหนึ่งที่พระรามชวนพระอนุชาคือพระลักษมณ์อาบน้ำ แต่งกายเพื่อไปทำศึกกับทศกัณฐ์ ดังบทกลอน (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 412)

ขัดสีฉวีวรรณผุดผ่อง	ทรงสุคนธ์ปิ่นทองเนื้อแก้ว
พระฉายตั้งคั่นช่องส่องเงา	สอดใส่สนับเพลาเพราผจง
ภูษายกแย่งยุคครุฑอัด	โจงกระหวัดไว้วางหางหงส์
ไหมดเทศรีวทองฉลององค์	กระสันทรงเจียรระบาดคาดทับ
ดาบทิศทับทรวงดวงกุดัน	สังวาลวรรณเฟื่องห้อยพลอยประดับ
สวมใส่ทองกรซ้อนขับ	อำมรงค์เรืองระยับจับตา
ทรงมงกุฎแก้วแพรวพราย	กรรเจียกจรจำหลักลายซ้ายขวา
จับพระแสงศรีสิทธิฤทธา	เสด็จจากพลับพลาพานาวัน

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

บทชมสถานที่

บทละครใน เรื่อง รามเกียรติ์ มีการปรากฏของบทชมสถานที่ในเรื่องนี้จำนวน 1 ครั้ง ของจำนวนรสที่ปรากฏในเรื่อง 692 ครั้ง ตอนที่ทศกัณฐ์ชวนพระมเหสีและพระโอรส ถิดาเที่ยวชมปราสาทที่เทวดาเนรมิตขึ้นใหม่ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 53-54)

ทอดพระเนตรป้อมปราการบ้านเมือง	รุ่งเรืองล้วนแก้วแววเวหา
ปราสาทปราสาทสูงเยี่ยมเทียมฟ้า	พระปรีศวีชัยชวาหน้าพระชัย
ท้องพระโรงที่สำราญชานพัก	ทั้งตึกแถวแนวตำหนักน้อยใหญ่
ฉนวนลงสู่ท่าชลาสัย	ข้างชั้นในมีทิมริมกำแพง
สิบสองพระคลังตั้งตามชนิดเนื่อง	ทั้งห้องเครื่องทิมตำรวจโรงแสง
ข้างทิศเบื้องบูรพาพลับพลาแดง	ทุกตำแหน่งโรงรถคชา
แถวถนนหนทางก็ราบรื่น	ฟ้างพื้นปัดพีไม่มีหญ้า
ลดเลี้ยวเที่ยวทอดทัศนาศนา	วนมาจนรอบขอบเวียงชัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

บทชมธรรมชาติ

บทละครใน เรื่อง รามเกียรติ์ ปรากฏเสาวรจนีในบทชมธรรมชาติ จำนวน 4 ครั้ง จากจำนวนการปรากฏของรสทั้งหมด 692 ครั้ง มีรายละเอียดดังนี้

ดังตอนที่ไมยราพจะออกไปสู้รบกับพระราม ขณะเดินทางไปรบจึงได้ชมธรรมชาติ ดังบทกลอน (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 112-113)

เสด็จโดยเนินทรายชายสมุทร	ชาวสี่บริสุทธ์แสงไส
มีทั้งกรวดแก้วแววไว	แลไปปนสลับอยู่กับทราย
บ้างเลื่อมเหลือ่องประหลาดกลาดเกลื่อน	ดูเหมือนเพชรไพฑูรย์ประสานสาย
บ้างเป็นเช่นทับทิมเทพาย	ที่เหล่าลายคล้ายราชาวดี
บ้างเขียวเขียวขำน้ำใสสด	ดั่งมรกตนิลเนียรกัณฐี
บ้างโชติช่วงดั่งดวงแก้วมณี	แสงสีจับแสงสุรียัน
ลมจัดพัดพาดคงคาคลื่น	โครมครื้นสำเนียงเสียงสนั่น
ดูพลางทางเลื่อนรถสุวรรณ	เลียบคันเนินทรายสบายใจ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

พระรามพระลักษมณ์ชมธรรมชาติขณะเสด็จประพาสป่า (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 568-569)

ครันถึงหิมวาพนาเวศ
 รมรังบังแสงสุริยา
 รุกขชาติดาษตกดอกดวง
 ปรางค์ประยงค์ทรงผลทุกต้นไป
 พวทหารโน้มน้ำวสาวกิง
 บ้างพบฝั่งรวมมะม่วงทะวาย
 พระทรงฤทธิ์พิศพรรณมิ่งไม้
 แล้วให้เคลื่อนเลื่อนรถรอมมา

ทอดพระเนตรชมพรรณพฤกษา
 มรคาร์็นราบดังปราบไว้
 เป็นพวงพวงห้อยย้อยอยู่ไสว
 ลำไยร่วงหล่นลงบนทราย
 หักพวงช่วงชิงกันถวาย
 เก็บได้ให้นายเอาหน้าตา
 แสนล้ำราญฤทัยมาในป่า
 ตามแนวมรคาพนาลี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

พระมงกุฎกับพระลบประพาสชมธรรมชาติในป่า ได้เห็นความงดงามของต้นไม้ ดอกไม้
 ภูเขา แม่น้ำ ลำธาร (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 605)

สององค์ลัดเลี้ยวเที่ยวประพาส
 สายหยุดย้อยระย้าน่าชม
 บริงปรางกลางต้นผลตก
 เก็บได้ใส่ห่อผ้าสะพาย
 เห็นลั่นจี่มีผลพวงห้อย
 ร้อยลั่นละมุดพุทรา
 ต่างวังชิงกันเก็บเสวย
 ครันถึงธารท่าวาริน

รุกขชาติดาษต้นรื่นรม
 เต็ดมาแซมผมให้น้องชาย
 ตามประสาทรรกก็ป็นปาย
 จะเอาไปถวายพระมารดา
 หยุดสอยเสวยพลางกลางป่า
 หล่นกลาดดาษดาอยู่บนดิน
 แล้วล้วงเลยเดินไปในไพรสินธุ์
 ก็อาบกินเย็นจำล้ำราญ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

บทชมกองทัพ

บทละครใน เรื่อง **รามเกียรติ์** ปรากฏรสวรรณคดีเสาวรฉนีในบทชมกองทัพมีจำนวน
 31 ครั้ง จากจำนวนการปรากฏของรสทั้งหมด 692 ครั้ง ดังตัวอย่างส่วนหนึ่ง

เมื่อสุครีพจัดขบวนทัพ เพื่อเตรียมจะไปช่วยนางสีดา (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า
 นภาลัย, 2544, หน้า 61)

เกณฑ์กำหนดหนุมาเป็นก่องหน้า	ดำเนินนำโยธาผันผาย
ปีกขวานวาทุโรมเป็นตัวนาย	ปีกซ้ายขุนกระบิรินทร์นิลนท
พวงกองหลวงก่องหลังทั้งนั้น	พลชั้นร้คั้งคับลับสน
บั้งวีรบริดจัดแจงแตงตน	ใส่เสื้อขนคาคตพุงพะรุงพะรัง
บั้งถือทวนจ้าวหลาวแหลนโล่	พรั้าได้เล่มสนัดขัดหลัง
บั้งแบกคอนหาบหามตามกำลัง	เสปียงกรังจะได้เอาไปกิน
แล้วเทียมราชรถแก้วแพรวพราย	สุครีพจัดมาถวายแต่ซิดชิน
สารวัตนายหมวดตรวจกระบิรินทร์	พลพฤษณ์พร้อมพรั้งตั้งบัญชา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ตอนที่ท้าวสุทธาสูรสั่งให้ทหารจัดขบวนทัพ มีการจัดกระบวนทัพเป็นระเบียบสวยงาม เป็นขบวน ดังบทกลอน (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 352)

เตรียมกระบวนโยธิมีกำลัง	ซ้ายขวาหน้าหลังตามชนบ
ทั้งเกียกกายเกณฑ์ระดมสมทบ	ถือครบเครื่องศาสตราสารพัด
ขุนช้างผูกข้างระวางใหญ่	เคยลงงไล่ล่อแพนพานผัด
ขุนม้าชาญฉกรรจ์สันทัด	กุมหอกขัดใส่เสื้อสีชมพู
ขุนรถวีรบริดรถา	เทียมโตโคลาหลายคู่
พลเท้าถือเกาทันท์ธนู	มาเตรียมอยู่นับโกฏิโจษจัน
ชาวคลังนั่งจ่ายเสื้อหมวก	ให้พวกพหลพลชั้นร้
แล้วเทียมราชรถแก้วแพรวพรรณ	มาเทียบกับเกยสุวรรณทันใด

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

บทชมรถ

บทละครใน เรื่อง **รามเกียรติ์** ปรากฏเสาวรจนีในบทชมรถจำนวน 34 ครั้ง จากจำนวน รสุวรรณคดีทั้งหมด 692 ครั้ง บทชมรถที่ปรากฏมีรายละเอียดดังนี้

เมื่อพระรามกับพระลักษณเสด็จประทับราชรถเพื่อออกไปรบกับมังกรกัณฐ์ ก็จะมีราชรถมา ซึ่งจะมีประดับตกแต่งราชรถให้สวยงาม (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 232-233)

รถเขยรถทรง
บุษบกกระหนกเกรินท้ายรถ
ชั้นลดช่อตั้งกระจังทอง
เทียมอัครราชอาจอง
เครื่องสูงอภิรมชุมสาย
สังข์แตรแซ่สนั่นอรัญญา
ลำเนียงเสียงพวงพลาการ
ต่างต่างลำแดงแผลงฤทธิ

กำกงลั่นแล้วแก้วมรกต
งอนชดเจิดฉายปลายปักธง
บันบัวตัวล่ายองหางหงส์
เคยณรงค์เริงรำนทะยานมา
เรียงริ้วเรียงรายทั้งซ้ายขวา
โยธาฮึกโให้เป็นโกลี
สัตว์สิงวิ้งซอนชอกหนี
เร่งวันพลกระปี่บทจร

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

บทชมราชรถที่ประทับในการออกศึกสงครามตอนหนึ่งของทศกัณฐ์ บรรยายการประดับ
ตกแต่งให้สวยงาม (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 332)

รถเขยรถที่นั่ง
ดุมวงกงแก้วแวววิบ
เทียมไกรสีหราชผาดแผดร้อง
เสียงทหารโห่สนั่นครั้นครั้น
ทั่วท้องสมุทรไท่ไหวหวาด
สะเทือนถึงเมืองแมนแดนมนุษย์
เทวาในสวรรค์ชั้นช่อง
เมฆหมอกมีดมัวไปทั่วทิศ

บัลลังก์ตั้งลอยพลอยประดับ
สารสิทธิ์ชัยชัยยืน
ม้าข้างกลางกองก็เด่นตื่น
พ่างพื้นพิภพเพียงจะเอียงทรุด
เหรามัจฉาชาติไม่อาจผุด
นาคครุฑครั้นคร้ามขามเข็ดฤทธิ
หีบบานวิมานทองป้องปิด
ลำแดงฤทธิเร่งรถปรดปรึงมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

บทชมสัตว์

ในบทละคร เรื่อง **รามเกียรติ์** มีการปรากฏของบทชมสัตว์นี้จำนวน 1 ครั้ง จากจำนวนรศ
ทั้งหมด 692 ครั้ง เป็นการกล่าวชมม้าซึ่งเป็นพาหนะของวิรุญจำบัง รวมทั้งกองทัพม้า (พระบาท
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, 2544, หน้า 354-355)

ม้าเอยม้าที่นั่ง	มีกำลังเร็ววัดสะบัดอย่าง
ผูกสายง่องงำประจำคาง	เบาะหมอนหักทองขวางแขวนไกลน
ขี่ซับซยับแล้ให้แลเห็น	ย่ำน้อยชอยเดินแผ่นไผน
ลองเชิงเริงร้องคะนองใจน	ใครขวางกีดดีดโดนโดยกำลัง
ม้าทหารเกณฑ์แห่แออัด	เยียดยัดมรคาน้ำหลัง
บ้างชักน้อยปล่อยหื้อไม่รอรัง	กระทืบแผงพนักดังสะเพื่อน
เสียงสังข์เสียงแตรแซ่ซ้อง	ฆ้องกลองก้องสนั่นลั่นเลื่อน
เร่พลพาชีดีเดือน	คล้ายเคลื่อนโยธาคลาไคล

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

จากผลการวิเคราะห์รสวรรณคดีดังกล่าว สรุปเป็นตารางได้ดังนี้

ตาราง 2 สรุปรสวรรณคดีบทพระราชนิพนธ์บทละครใน เรื่อง รามเกียรติ์

ลำดับที่	รสวรรณคดี	จำนวนรสที่ปรากฏ (692 ครั้ง)
1	ศฤงคารรส	88
2	กรูณารส	134
3	เราทรรส	125
4	หาสยรส	31
5	วีรรส	96
6	ภยานกรรส	38
7	พีภัตสรส	9
8	อัทภูตรส	41
9	ศานตรส	0
10	เสาวรจนี	
	ชมโฉม	59
	ชมสถานที่	1
	ชมธรรมชาติ	4
	ชมกองทัพ	31
	ชมรถ	34
	ชมสัตว์	1

จากตารางนำเสนอข้างต้น จะเห็นได้ว่าบทพระราชนิพนธ์ เรื่อง **รามเกียรติ์ รามเกียรติ์** เป็นบทละครที่มีรสวรรณคดีที่ปรากฏ 9 รส คือ ศฤงคารรส กรุณารส เราทรรส หาสยรส วีรรส ภยานกรส พิภตสรส อัทภูตรส เสาวรจนี มีจำนวนรสที่ปรากฏทั้งหมด 692 ครั้ง รสที่โดดเด่นมากที่สุด คือ กรุณารส มีจำนวนการปรากฏของรส 134 ครั้ง รองลงมาคือ เราทรรส มีจำนวนการปรากฏ 125 ครั้ง ส่วนรสที่มีน้อยที่สุด คือ ในบทชมสถานที่ ซึ่งมีจำนวนการปรากฏ 1 ครั้ง รสที่ไม่ปรากฏ คือ ศานตรส และเสาวรจนีในบทชมความงามของตัวละคร บทชมธรรมชาติ บทชมกองทัพ บทชมรถ บทชมสัตว์